

Nkanelo wa mathyelo ya mavito ya mitlawa ya vatirhi ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga: Maendlelo ya Onomasitiki (An analysis of the names of Working Groups in Bohlabela Municipality in Mpumalanga Province, South Africa: An Onomastic Approach)

hi

NDLOVU J

FULL-RESEARCH

Xitsalwana xo engetelela xilaveko xa swikambelo swa

MASTER OF ARTS DEGREE

ka

NDZAWULO YA SWA TINDZIMI

FACULTY OF HUMANITIES

UNIVERSITY OF LIMPOPO

MULETERI : Prof OR CHAUKE

MULETERIKULORHI : Dr M Sebola

LEMBE : 2024

XIHLAMBANYO

Ndzi hlambanya leswaku ntirho lowu wa ku kanela ka ku thyiwa ka mavito ya mitlawatirho ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga: Maendlelo ya Onomasitiki (*An analysis of the names of Working Groups in Bohlabela Municipality in Mpumalanga Province, South Africa: An Onomastic Approach*) i tirho lowu nga endliwa hi mianakanyo ya minaxidzi. Switirhisiwa na mitirho yo huma eka swidyondzeki na valavisisi vo hambanahambana yi tiyisisiwe hilaha swi faneleke.

Nsayino: _____

Siku: 25-09-2023

DECLARATION

I confirm kuri ku kanela ka ku thyiwa ka mavito ya mitlawa ya vatirhi ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga: Maendlelo ya Onomasitiki (*An analysis of the names of Working Groups in Bohlabela Municipality in Mpumalanga Province, South Africa: An Onomastic Approach*) serves as self-initiative work by myself. The entire work cited from other scholars and researchers have been duly acknowledged.

Signature: _____

Date: 25-09-2023

NKOMISO

Ndzavisiso lowu wu xopaxopa mavito ya mitlawatirho ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga: Endlelo ra onomasitiki. Ntivomavito wu hi komba xintu kusuka eka tinxaka hiku hambanahambanana ka tona. Ya tlhontlha miehleketo ya rirhandzu kumbe ku hlundzuka ka swirho swa vaakandhawu. Eka semantiki, vativi va filosofi va tsarile matsalwa yo tala mayelana na vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka mavito na leswi ma vulaka kumbe ku yimela swona. Evuton'wini bya vanhu vo tala ku thya mavito swi fambelana swinene na mitolovelo ya mahanyelo ya vona, ntshembo, nchavo na ndhavuko. Leswi swi katsa swihumelelwa evuton'wini bya vanhu kumbe ndlela leyi vanhu va vonaka na ku ehleketa leswi va hlanganaka na swona laha emisaveni. Leswi hinkwaswo swi hi komba leswaku mavito ya na risima eku hanyeni ka hina ka masiku hinkwawo. Mitlawatirho swi vula mitlawa wa vanhu lava va humaka eka swiyenge swo hambanahambana leyi yi simekiweke ku tlhontlha xiphiqo kumbe swiphiqo leswi onhaka. Xiphiqo lexikulu xa ndzavisiso lowu i ku thya mavito ya mitlawatirho lama nga na switandzhaku swo biha loko man'wana ma komba mbuyelo wa kahle, nseketelo na ku tshembana eka vaandhawu. Ndzavisiso lowu wu lava ku paluxa mhaka leyi hi ku hetiseka no songasonga hi ku ta na swintshuxo leswi nga tekeriwaka enhlokweni eku tiyisiseni ka leswaku Mitlawatirho ehansi ka Masipala wa Bohlabela, Bushbuckridge Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga ya tirhisa mavito lama nga ni nhlohletelo lowunene lowu nga ta hoxa xandla eka ku humelela ka mitlawatirho ya vona. Leyi i dyondzo leyi leteriwaka hi dyondzo ya thiyori ya mavito tanihilaha yi nga tumbuluxiwa hi xidyondzeki Russell hi lembe ra 1905. Ndzavisiso lowu wu tirhisa nhlokohliso wo swivutiso ku kuma vuxokoxoko hinkwabyo lebyi byi lavekaka mayelana na nhlokomhaka.

Marito ya nkoka: onomasitiki vito, ku thya mavito na ntlawantirho.

ABSTRACT

Names and naming processes often portray the culture and history of a particular people. Hence, names and naming are intertwined with a given society's practices and behavioural patterns. Embedded in such is also people's ways of life and philosophy. In the African context, names are often laden with meanings, most of which may not be necessarily obvious to a person who is not as well-versed in a given people's onomastic practices and creativity. Names of Working Groups are not an exception in this regard. By Working Groups, it is meant here groups of people who work in collaboration to achieve a particular goal together. Such groups often use a particular name to identify themselves in society, and in their naming themselves, one realises that there is a meaning behind the name. Accordingly, this research study aimed at analysing Working Groups' names in the Municipality of Bohlabela, in the Mpumalanga Province of South Africa. Qualitative in approach and underpinned by Attribution Theory, the study explored the names of Working Groups as potent tools to cause conflict among members of Working Groups, and equally as models that emphasise communal trust, discipline and support among the members of these groups.

Key words: onomastic, name, naming and Working Group.

KU HLAMBANYISA	i
CONFIRMATION	i
XIFUNDZHO	ii
DEDICATION	ii
XIKHENSO	iii
ACKNOWLEDGEMENTS	iv
NKATSAKANYO	v
SUMMARY	v
TAFULA RA VUNDZENI	vii
NDZIMA YA 1	1
1.1. MASUNGULOLO NA MATIMUNDZHAKU	1
1.2. XIPHIQO XA NDZAVISISO	5
1.3. XIKONGOMELOKULU NA XIKONGOMELOTSONGO EKA KU LAVISISA	6
1.3.1. Xikongomelokulu	6
1.3.2. Swikongomelotsongo	6
1.4. SWIVUTISOKULU NA SWIVUTISOTSONGO SWA NDZAVISISO	7
1.4.1. Xivutisokulu	7
1.4.2. Swivutisotsongo	7
1.5. NKOKA WA KU LAVISISA	7
1.6. TIHLAMUSELO EKA MARITO YA KOKA	8
1.6.1. Onomasitiki	8
1.6.2. Name	12
1.6.3. Naming	14

1.6.4. Ntlawatirho	14
1.7. THİYORI YA NDZAVISISO	16
1.8. SWIPIMO KUMBE SWIRINGANISO SWA NKOKA	18
1.8.1. Vukhorwisi	18
1.8.2. Vutshembeki	20
1.8.3. Vutiyisisi	20
1.9. SWAXIMUNHU	21
1.9.1. Vutivisi	21
1.9.2. Swaxihundla	21
1.9.3. Ku ringeta na ku vaviseka	22
1.10. Katsakanyo wa ndzima	22
NDZIMA YA 2	22
2.1. MBALANGO WA MILAVISISO YA VALAVISISI VAN'WANA	22
2.1.1. Machebele (2012)	24
2.1.2. Chauke MT (1992)	26
2.1.3. Malungani (2014).....	29
2.1.4. Chauke (2007)	31
2.1.5. Malamule (2015)	34
2.1.6. Mabasa (2014)	36
2.1.7. Mahime (2013)	39
2.2. NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI	40
NDZIMA YA 3	41
3.1. KU ENDLIWA KA MILAVISISO	41
3.1.1. Dizayini ya ku lavisisa.....	42
3.1.2. Endlelo ra ndzavisiso	44

3.1.3. Nhlengeleto wa mahungu	48
3.1.4. Nhlelo wa mahungu	54
3.2. KU SONGASONGA NDZIMA	55
NDZIMA YA 4.....	56
4.1. KU KANELA KA KU THYIWA KA MAVITO YA MITLAWATIRHO EHANSI KA MASIPALA WA BOHLABELA EKA XIFUNDZANKULU XA MPUMALANGA, EAFRIKA-DZONGA: ENDLELO RA ONOMASITIKI.....	56
4.2. MANGHENELO	56
4.2.1. Khomanani	56
4.2.2. Tiymiseleni	58
4.2.3. Tiymeleni	59
4.2.4. Chivirikani	60
4.2.5. Tipfuxeni	62
4.2.6. Rhulani	64
4.2.7. Vonani	67
4.2.8. Miyelani	69
4.2.9. Ringetela	71
4.2.10. Byelamina	73
4.2.11. Katekani	75
4.2.12. Hlayisekani	78
4.2.13. Hlomani	83
4.2.14. Yingisani	86
4.2.15. Tikhomeni	88
4.2.16. Muyingiseri	89
4.2.17. Malwandla	90

4.2.18. Tinyungubyiseni	94
4.2.19. Vangamani	97
4.2.20. Pfunekani	98
4.2.21. Gingirikani	100
4.2.22. Matlharhansi	102
4.2.23. Rhandzanani	105
4.2.24. Tlangelani	107
4.3. KU KATSAKANYA KA NDZIMA LEYI	109
NDZIMA YA 5	109
5.1. KU SONGASONGA NDZAVISISO LOWU	109
5.2. SWIHLOVO LESWI SWI NGA TIRHISIWA	113

NDZIMA YA 1

1.1. MASUNGULO NA MATIMUNDZHAKU

Eka nkarhi wa sweswi misava hinkwayo yi le ku hundzuluxeni ka swilo swo tala kusukela loko matiko yo hlaya swinene ma sungurile ku rhangeriwa hi Vantima. Ku nghena ka Vantima eka mfumo ku endlile leswaku mfumo wa Vantima, lowu ku nga wona lowu wu nga ku fumeni eAfrika-Dzonga wu sungula ku cinca swo tala hi ku thya mavito hi vuntshwa. Handle ko tlhela ku thyiwa hi vuntshwa, mfumo wu hlohleterile leswaku miganga hinkwayo ka yona laha tikweni, hilaha yi siyasiyanaka hakona lomu yi kumekaka kona, yi tumbuluxa tisosayiti kumbe mitlawwa yo hambanahambana, leyi yi nga ta tirha mitirho yo hambana hi xikongomelo xo pfuna vaakatiko no tisa nhluvuko hi ku copeta ka tihlo. Hileswaku ku thya laha misaveni hinkwayo i swa nkoka swinene. Hikokwalaho Cheet (1988) u hlamusela mathyelo hi ndlela leyi:

...naming things, is a part of general human communication, using words and language: it is an aspect of everyday taxonomy, as people distinguish the objects of their experience, together with their similarities, and differences, which observers identify, name and classify. The use of names as the many different kinds of nouns, embedded in different languages, connects no man creature to theoretical linguistics, while the way humans mentally structure the world in relation to word meanings, and experience relates to the philosophy of language.

Ku thya swilo mavito i xiphemu xa vuhlanganisi bya vanhu hi ku angarhela hi ku tirhisa marito na ririmi: i xiphemu xa thekizonomi ya siku na siku tanihileswi vanhu va hambanisaka swilo swa ntokoto wa vona, kun'we na ku fana na ku hambana ka swona, leswi vahlaleri va swi vonaka, va swi thya mavito na ku swi hlawula. Ku tirhisiwa ka mavito, tanihi tinxaka to tala to hambana ta maviti lama nghenisiweke eka tindzimi to hambana, a swi hlanganisa xivumbiwa xa munhu na ntivoririmi wa thiyori,

kasi ndlela leyi vanhu hi miehleketo va hlela misava ha yona hi ku ya hi tinhlamuselo ta marito na ntokoto yi fambelana na filosofi ya ririmi.

The Oxford Reference Dictionary (1986:418) yi hlamusela mavito hi ndlela leyi landzelaka:

...word by which an individual person, animal, place or thing is spoken of or to, the word denoting an object of thought especially one applicable to many individuals.

Mathyelo ya mavito swi vula rito leri munhu, xiharhi, ndhawu, kumbe nchumu lowu ku vulavuriwaka hi wona kumbe lowu vuriwaka, rito leri kombisaka nchumu lowu ku ehleketiwaka hi wona, ngopfungopfu lowu khumbaka vanhu vo tala.

Hilaha hi tivaka hakona, mavito i ya nkoka swinene. Finnegan (1970) u hlamusela nkoka wa mavito hi ndlela leyi:

Names are of great significance, because they can express joyful sentiments, and a sense of personal aspiration for oneself or others.

Loffler (1988:169) u tiyisisa miehleketo leyi hi ku vula leswi:

... One should not ignore the fact that a well-defined and commonly accepted set of names not only symbolises but also strengthens the self-awareness and the self-confidence of other segments of our society.

Vaakatiko va fanele va swi lemuka leswaku mavito a ma thiywi hi xikongomelo xo tsakisa van'wana, kumbe ku thya leswaku vanhu kumbe michumu yo karhi yi tiveka hi wona, kambe ku va ku ri na leswi ma yimeleka swona leswi swi nga ta pfuna emugangeni lowu ma thiywaka eka wona. Hikokwalaho Raper (2021:07) a nge:

...names are an integral part of language; and primary function of language is to communicate. It would, therefore seem, to be unreasonable to assume, that names have no meaning at all. Yet some, clearly do not appear to mean very much, except to mean to indicate what a place is called.

Mhaka ya nkoka kumbe ntirho wa mavito wu paluxiwa kuya emahlweni hi Grieshaber (2017:40) loko a ku:

The referential function, namely to distinguish and individualise that entity then assume a unity or cohesion and name calls to mind the entity.

Mitlawatirho leyi thiywaka emigangeni hinkwayo ka yona hi Xinghezi ti vuriwa “*Working Groups*”, kunga mitlawa yo tirha swa nkoka emigangeni leyi yi kumekaka eka yona naswona mitlawa leyi, yi va yi rhangeriwile hi vanhu lava va nga na vuswikoti byo hlamarisa naswona vanhu lava ku fanele ku va lava va kotaka ku tirhisana. Hikokwalaho Wikipedia, The Free Encyclopaedia (2023) yi hlamusela “*Working Group*” hi ndlela leyi:

...a Working Group or working party is a group of experts, working together, to achieve specified goals. The groups are domain-specific, and focus on discussion, or activity, around a specific subject area. The term can, sometimes refer to, an interdisciplinary collaboration, of researchers, working on new activities, that would be difficult, to sustain under traditional funding mechanisms.

Hilaha hi boxeke hakona laha henhla, Mitlawatirho ti thyiwa mavito yo fambelana na leswi ti faneleke ku tirha swona, swa nkoka kwalano mugangeni wolowo. Ku seketela leswi Wikipedia, The Free Encyclopaedia (2023) yi humeselaka erivaleni ndlela leyi Mitlawatirho yi tirhisaka xiswona loko yi ku:

...a working group's performance, is made up of, the individual results, of all its individual members. A team's performance, is made up of, both individual results, and collective results. In large organisations working groups are prevalent and the focus is always on individual goals, performance and accountabilities. Working group members, do not take responsibility for results, other than their own. On the other hand, teams require both individual and mutual accountability. There is more information sharing, more group discussions, and debates to arrive at a group decision.

Ku seketela leswi vuriwaka laha henhla, GoDaddy (2022:61) u vula leswi landzelaka mayelana na mitlawa leyi tirhelaka vaakandhawu, leyi faneleke ku thyiwa mavito loko a ku:

...working groups are established by decision-makers at higher levels of the organization to elaborate, consolidate and build on the consensus of the decisionmakers and to ensure, and improve coordination, among the various segments of the organisation.

Tisosayiti kumbe mitlawa leyi, yi na swikongomelo swo fana, leswi yi tirhaka yi kongomisile eka swona. Swin'wana swa swona swi paluxiwa hi The Free Encyclopaedia (2023) loko yi swi andlala hi ndlela leyi:

- Ku tumbuluxa xitsariwa xa mahungu.
- Ku tumbuluxa ndzinganiso.
- Ku ololoxa swiphiso mayelana na sisteme kumbe netiweke.
- Ku yisa emahlweni ku antswisa.
- Ku endla milavisiso.

Ndzi endla ndzavisisi lowu emugangeni lowu ndzi tshamaka eka wona hi ku vona leswaku ku hava tisosayiti kumbe mitlawa leyi yi vumbiweke ku gingirikela vaakatiko yi ri ndlela yo tisa nhluvukiso na ku pfuna lava va pfumalaka swo karhi hi ku angarhela. Ndzavisiso lowu wu ta va wu ri wo letela tindlela hinkwato leti vanhu lava ndzi tshamaka na vona va nga ta ti landzelela kumbe ku ti tirhisa ku tumbuluxa mitlawa va tlhela va yi thya mavito yo fambelana na leswi yi nga ta tirha swona swa nkoka.

1.2. XIPHIQO XA NDZAVISISO

Miganga yo tala yi languteka yi ri na swiphiqo swo tala leswi swi khumbaka ku thyiwa ka swa mavito hi ku hetiseka. Swiphiqo swi vangywa hi mhaka ya leswi vanhu va nga swi tekeliki enhlokweni leswaku mavito i ya nkoka swinene laha vanhu va kumekaka kona hikokwalaho ka leswi ma tsundzuxaka hi swa khale, swa sweswi na leswi swa ha taka. Mavito ma tlhela ma pfuna swinene ku lemukisa vanhu kumbe ku va toloveta ku endla leswi swi nga va pfuna evuton'wini bya vona. Hambileswi milavisiso yi endliweke yi tele hi tlhelo ra mathyelo ya mavito, kambe milavisiso leyi yi siyile ehandle mavito ya tisosayiti kumbe mitlawa. Ndzavisiso lowu wu endliwile hi xikongomelo xo thya mavito ya mitlawa hi ku landza leswi yi nga ta pfuna swona emigangeni leyi ma thyiweke eka yona, eswifundzeni swo hambanahambana ku katsa na mavumbiwelo ya yona. Harlee (2017:61) u hlamusela ntlawa hi ndlela leyi:

... group of people, usually coming from multiple teams, or disciplines with a clear problem, to overcome. Some working groups, have very specific goals, and disband, after a few months, while others have existed for multiple years and evolved.

Ntshaho wa Harlee wu paluxa leswaku ntlawa kumbe sosayiti i nhlengelo wa vanhu vo huma eka mitlawa kumbe swiyenge swo karhi, va ri na xiphiqo xo karhata ku endlela leswaku xiherisiwa no tlhela va fikelela ku navela ka vona. Harlee u ri mitlawa yin'wana yi na swikongomelo swo hambana na ku tlhela yi hlanhleka endzhaku ka tin'hweti titsongo kasi hi hala tlhelo yi'nwana mitlawa ya yona yi hanya malembe yo tala yi ri karhi yi endla leswaku swilo swin'wana swi ya swi ri karhi swi hluvuka hi switsongotsongo.

1.3. XIKONGOMELOKULU NA XIKONGOMELOTSONGO SWA NDZAVISISO

1.3.1. Xikongomelo lexikulu

- Xikongomelokulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa mathyelo ya mavito ya mitlawatirho ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga

1.3.2. Swikongomelotsongo

Leswaku ku ta kota ku hlamuwiwa swivutiso leswi nga ta landzela ndzavisiso lowu wu ta endliwa hi xikongomelo xa:

- Ku xopaxopa leswi tekeriwaka enhlokweni loko ku thyiwa mavito ya mitlawatirho ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga
- Ku lavisisisa mavonelo ya swirho swa mitlawatirho na vanhu lava khorhokeriwaka hi mitlawatirho leyi ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga.
- Ku kambisisa hi ta matshalatshala lama nga tirhisiwaka hi swirho swa mitlawatirho eka mathyelo ya mavito ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga.

1.4. SWIVUTISOKULU NA SWIVUTISOTSONGO SWA NDZAVISISO

1.4.1. Xivutisokulu

- Xana mathyelo ya mavito ya mitlawatirho ya endliwa hi ndlela yihi ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga?

1.4.2. Swivutisotsongo

- Hi wihi nhlohletelo wa mavito ya mitlawatirho ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga?
- I vamani lava va thyaka mavito ya mitlawatirho ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga?

- Hi wahi mavito lama thiywaka mitlawatirho ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga?
- Mitlawatirho leyi yi tirha yini emigangeni leyi yi kumekaka eka yona?
- I vanhu va njhani lava va rhangelaka mitlawatirho leyi yi tirhaka ehansi ka Masipala wa Bohlabela eka Xifundzankulu xa Mpumalanga, eAfrika-Dzonga?

1.5. NKOKA WA NDZAVISISO

Hilaha ku hlamuseriweke hakona, mavito ya ni nsusumeto na ntikelo erixakeni tanihileswi, rixaka rikotaka ku tiva na ku vitana swilo swin'wana na swin'wana hi mavito lamathyiweke. Swi tano na tisosayiti kumbe mitlawantirho na yona i ya nkoka swinene emigangeni. Tisosayiti hi ku hambanahambana ka tona hi tona leti ti tirhelaka kumbe ku pfuna vanhu eka swotala leswi hanyisaka.

Ku lavisisa loku ku tava ka risima erixakeni hikuva kutatshama tani hi xitsundzuxo, xo tsundzuxa vanhu leswaku loko va lava ku pfuneka eka swo tala emugangeni lowu va tshamaka eka wona, va fanele va titsarisela eka sosayiti yin'we kumbe ku tlula hi ku endlela lero yi va pfuna eka swokarhi hi laha va rhandzaka ha kona. Kasi hi hala tlhelo, ku lavisisa loku ku ta va ka risima eka ku engeteriwa ka theminoloji yin'wana eka leyi a yi ri kona eka Xitsonga.

1.6. TINHLAMUSELO TA MATHEME MA NKOKA

Eka milavisiso yo hambanahambana ku hlamuseriwa leswi marito ma nkoka lama ma nga ta tirhisiwa ma nga na risima na xiave lexikulu eka ndzavisiso lowu wu nga ta endliwa. Ku va matheme lama ma hlamuseriwile, ku tiyisisa ku va mhaka yo va vanhu lava va nga ta hlaya, mulavisisi, vanhu van'wana lava va nga ta lavisisa, vadyondzi na swichudeni swi ta va na vutivi bya leswi lavisisiwaka ku endlela mhaka yo va loko swi koteka va tlhela va yisa emahlweni hi milavisiso yo yelana na wona.

1.6.1. Onomasitiki

Crystal (1980:314) u hlamusela onomasitiki hi ku katsa na timhaka ta dyondzo ya tinhlamuselo ta marito hi ndlela leyi:

...a branch of semantics, which studies, the etymology of institutionalised proper names, such as the names of people (anthroponymy) and places (toponymy).

Crystal u hlamusela onomasitiki tanihi rhavi ra semantiki leri dyondzisaka matumbulukelo, matimu na ku cinca ka mavito na tinhlamuselo ta marito kumbe mavito (mavitavito, yo tanihi mavito ya vanhu (anthiophonimi) na mavito ya tindhawu (thophonimi). Kasi Hymes (1964:231) na yena wa tiyisisa eka leswi swi nga vuriwa hi xidyondzeki lexi hi ku vula leswaku:

...onomastics or the study of names deals with all the vocabulary of a language. The writings, which deal with one, or another lexical aspect, of culture or cultural aspect of vocabulary...

Ntshaho lowu nga laha henhla i wa ku vula leswaku ku dyondza loku ka mavito loku ku tlhelaka ku tiveka tanihi onomasitiki i dyondzo yo angarhela marito hinkwawo eka swa ntivoririmi rolero. Hymes wa tiyisisa eka ku vula kuri onomasitiki ku vuriwa matsalelo lama tirhanaka mayelana na xihlawulekisi xin'we xa ndhavuko kumbe xihlawulekisi xin'wana xa ndhavuko wa rito ro karhi kumbe xihlawulekisi xa ndhavuko wa ntivomarito wa ririmi ro karhi. Benton na Benton (1983:54) va tiyisisa no seketela leswi vuriweke hi Hymes loko va hlamusela onomasitiki hi ndlela leyi:

...onomastics, in the broadest sense, is the study of names, in all languages, and time periods, and all their aspects.

Nhlamuselo yo huma eka Benton na Benton i ya nkoka swinene hikuva yi hlamusela hi ku koxometa leswaku onomasitiki i muhlovo wun'wana wa tidyondzokulu eka dyondzo ya tindzimi terhu. Ku nga ha tlhela ku vuriwa leswaku i dyondzo eka mavito ya tindzimi hinkwato laha ku katsiwaka na mikarhi na swihlawulekisi swa yona.

Mayelana na sayense ya mavito, Buchfield (1981:720) u ri:

...scientific study, of names, as names, that is, of the human habit, of naming things, is the science of onomastics.

Nhlamuselo ya Buchfield yi paluxa leswaku onomasitiki i Sayense ya mathyelo na madyondzelo ya maviti leyi katsaka na mikhuva kumbe maendlelo lama vanhu va thyaka mavito hi yona. Rito ra "Sayense" laha henhla ri kombisa vutivi byo enta loko swi ta eka ntokoto wa ku thyiwa ka swamavito ku suka eka vathyi hikokwalaho ka leswi mavito mo tala ma thyiwaka ma kongomisiwile eka swokarhi leswi swi nga ta pfuna muganga wolowo ma thyiwaka eka wona.

Tinhlamuslelo leti ti hi komba hilaha dyondzo eka onomasitiki yi nga avanyisiwa ha kona eka marhavi ya mune ma nga lama ma landzelaka:

- Thophonimi

Thophonimi i rhavi ra dyondzo ya semantiki leri ri kongomaneke na mathyelo ya mavito ya tindhawu (Perono and Cavallaro, 2023:54).

- Anthiophonimi

Anthiophonimi i rhavi ra dyondzo ya onomasitiki leri ri tirhanaka na ku dyondzo na ku thya mavitavito ya vanhu hiku hambana ka miganga (Room, 1996:45).

- Onomasitiki ya matsalwa

Onomasitiki ya matsalwa i muxaka wa onomasitiki lowu wu kongomaneke na ku lavisisa mavito ya mitirho matsalwa na matsalwandzungulo man'wana (Alvarez na Burelbach 1987).

- Soxiyoonomasitiki

Soxiyoonomasitiki i rhavi ra dyondzo ya semantiki leyi langutaneke na ku dyondza kumbe ku thya mavito emugangeni kumbe eka ndhavuko wo karhi (Ainila na Östman, 2017:49).

Tinxaka leti ta mune ti komba onomasitiki tani hi dyondzo yo kongomana no thyiwa ka mavito yo hambanahambana ku ya hi rixaka.

Ndzavisiso lowu wu ta tirhisa soxiyoonomasitiki hikuva hi yona leyi yi tirhanaka na mathyelo. Hough na Izdebska (2022:85) va hlamusela soxiyoonomasitiki hi ndlela leyi:

..socioonomastics, is the study of names, through a sociolinguistic lens, and, is part, of the broader topic of onomastics. Socioonomastics, examines the use, and variety of names, through methods, that demonstrate the social, cultural, and situational conditions in name usage.

Hough na Izdebska va paluxa leswaku soxiyoonomasitiki i dyondzo ya mavito hi ku kongomisa na ku langutisa eka lingwisitiki naswona i xiphemu xa nhlokomhaka yo olova, xa onomasitiki. U ya emahlweni a boxa leswaku soxiyoonomasitiki yi kambela matirhiselo na tinxaka ta mavito to hambanahambana ku ya hi maendlelo lama ya kombisaka xisoxali, ndhavuko na swiyimo swa matshamelo eka matirhiselo ya mavito.

Hi ku ya hi Ainila na Ostman (2017:46) loko va hlamusela soxiyoonomasitiki va ri:

...as a discipline, it aims to explore, the social origin, and, use of different variants of proper names, within various situations, and contexts', including, both place names, and personal names.

Tanihi rhavi ra vutivi, soxiyoonomasitiki yi kongomisa matumbulukelo ya mavito yo sungula ku katsa na tinxaka ta mavito ya vanhu to hambanahambana endzeni ka tindhawu to hambanahambana ku katsa na leswi vulavuriweke, leswi swi katsaka hi ku angarhela mavito ya tindhawu na ya vanhu.

1.6.2. Vito

Xiloxin'wana na xin'wana xi fanele xi thyiwa vito leswaku xi ta tiviwa hi rona. Hikokwalaho vito i nchumu lowu wu thyiwaka xilo kumbe munhu wo karhi. Va Longman, Dictionary of Cotemporary English (1995:623) va kombisa vito tanihi: "...*the word, that someone, or something, is called, or known.*" Ntshaho lowu wu paluxa leswaku mavito ya vula marito lama vanhu vo hambanahambana hambani minchumu hi ku siyasiyanana ka yona yi vitiwaka ha kona.

Machete na Magamana (2017:228) vona va hlamusela vito hi ndlela leyi: "rito leri munhu/nchumu a/wu vitaniwaka/tiviwaka hi rona. Machete na Magamana va tiyisisa leswaku vito ri nyikiwa munhu kumbe nchumu wo karhi leswaku wu ta vitaniwa no tiveka hi rona etindhawini leti wu kumekaka eka tona laha misaveni. Va Wikipedia, eka The Free Encyclopedia (2008) va hlamuserile loko va ku:

...a name, is a label, for any noun: names can identify, a class, or category of things or a single thing, either uniquely, or within, a given context. Names, are given, for example, to humans, or any other organisms, places, products, as in, brand names, and, even to ideas, or concepts.

Ntshaho tanihilaha wu tshahiweke eka ndzimana leyi yi nga hundza wu vula leswaku vito wova mfungho eka riviti rihi kumbe rihi. Mavito ya nga kombisa ntlawa kumbe khategori ya swin'wana, kumbe nchumu wun'we, hambi wu ri woxe kumbe endzeni ka mavulavulelo yo karhi. Ntshaho lowu wu tlhela wu boxa leswaku mavito ma nyikiwa eka vanhu kumbe swihanyi, tindhawu, swikumiwa tanihi mavito ya mifungho ku katsa na le ka miehleketo kumbe minongoti.

Robert (1768:728) u nyika nhlamuselo ya vito hi ndlela leyi landzelaka:

...a name, is a word, or group of words, used, to refer to, an individual entity. The name, singles out, this entity, by, directly pointing to it, not by specifying as a member of a class.

Robert u boxa mhaka yo va mavito kuri marito kumbe mintlawa ya marito lawa ya nga tirhisiwa ku thya nchumu wun'we. Robert u tlhela a boxa leswaku vito hi rona leri ri hlawulekisaka nchumu wo karhi hi ku kongomisa eka wona ntsena handle ko wu kombisa tanihi xirho xa ntlawa wo karhi. U tlhela a engetela na ku tiyisisa leswi a swi vulaka mayela na mavito loko a ku:

...all names, have meanings, though people, today, may not be aware of them. Documents, reveal that, early peoples, gave someone, a name, with a definite knowledge, of the meaning, of the name.

Marito ma Robert ma hlamusela leswaku mavito hinkwawo ka wona ma na tinhlamuselo leti ma rhwaleke ta nkoka mayelana na leswi ma vulaka swona hambileswi vanhu va masikulawa va nga ti lemukiki kumbe ku ti tiva. Switsariwa swi kombisa leswaku vanhu va khale a va thya un'wana vito hi ku landza vutivi bya vona lebyi byi hetisekeke bya nhlamuselo ya vito rolero.

1.6.3. Ku thya kumbe mathyelo

Neetling (2000:58) u hlamusela ku thya kumbe thyelo ra vito hindlela leyi:

... a significance featutre of the naming process is, that, general speaking naming is, not restricted to, certain gifted of possibly experienced individuals, but that, it could rather be seen, as an extremely common activity, in which, many individual groups, in any given society participate. In practice, any individual may name an entity, and hence, the possibility of creativity, in naming is large.

Xihlawulekisi xa nkoka eka endlelo ro thya hileswaku hi ku vulavula hi angarhela ku thya a swi arisiwi ku va ku ri nyiko yo karhi ku ya hi ntokoto lowu va nga na wona, kambe sweswo swo tikomba ku ri ngingiriko wukulu laha mitlawa yo tala ya vanhu vo hambanahambana va nyikiwaka nkarhi wo teka xiave. Hi ntolovelo vanhu van"wana ni van"wana va nga thya minchumu yo karhi vito ivi kusukela kwalaho vuswikoti bya vutumbuluxi bya mavito byi ya byi ndlandlamuka.

1.6.4. Ntlawtirho

Va Work Force: (2018:10) va hlamusela ntlawa hindlela leyi:

...a Working Group is, a set of people, selected for their expertise, or experience, to collaborate, in order to produce, a specific deliverable. A working group can, be comprised of, individuals from different roles, divisions, or organizations. The purpose of, forming a Working Group is, to enable, the sharing of information, and opinions, between selected individuals, to achieve the desired outcome.

Ntlawantirho i nhlengelo wa vanhu lava hlawuriweke ku ya hi vutivi bya vona, kumbe ntokoto, leswaku va ta kota ku tirhisana hi xikongomelo xo humelerisa mbuyeloxiviri. Ntlawantirho wu nga vumbiwa hi vanhu kusuka eka mitlawa, swiyenge kumbe tikhampani to hambanahambana. Xikongomelo xo vumba ntlawantirho i ku lava ku kota ku avela mahungu mavonelo exikarhi ka vanhu lava va hlawuriweke ku fikelela mbuyelo wo navetisa.

Workplace Testing yi hlamusela ntirhontlawa loko yi ku:

... Working Groups can, be classified, according to three different levels. These are dependent, independent and interdependent. A department, within an organization, tends to, operate as a dependent Work Group, where a supervisor, or line manager, makes the decisions, for the group. Independent level Work Groups, rely very little, on a supervisor, as every member has, their responsibilities, and deliverables. An interdependent level, Work Group, is reliant, on each member, to produce the work required.

Kuya hi *Workplace Testing* ntirhontlawa wu nga ntlawahatiwa ku ya hi tilevhele to hambanahambana. Mitlawa leyi, i mitlawa yo fumiwa, tifuma ku katsa na mitlawa leyi pfunananaka. Ndzawulo leyi yi nga endzeni ka khampani yo karhi yi tsakela ku tirha tanihi ntlawantirho wo fumiwa laha murhangeri kumbe mufambisi ku nga yena loyi a tekelaka khampani yoleyo swiboho eka xin'wana na xin'wana. Mitlawantirho yo tifuma yi tshembelakatsongo eka murhangeri wa yona tanihileswi xirho xihhi kumbe xihhi lexi xi kombisaka vutihlamuleri na switshunxo. Levhele ya mitlawampfunano yi tshembela ka un'wana na un'wana ku humesa ntirho lowu languteriweke. Ku yisa emahlweni *Workplace Testing* yi ri:

...a Working Group is, a set of people, selected for, their expertise, or experience, to collaborate, in order to return a result or solve a problem, within an organization, or industry group. A Working Group is, typically appointed, based on subject matter expertise, and availability, to participate.

Ntlawantirho kumbe sosayiti i nhlengelo wa vanhu lava va hlawuriweke hi ku landza vutivi kumbe ntokoto wa vona leswaku va ta tirhisana ku kota ku fikelela ku vuyisa mbuyelo kumbe ku ololoxa xiphiqo endzeni ka nhlango kumbe ntlawa wa vumaki. Ntlawa wo tirha wu thoriwa hi ku landza vutivi bya tinhlokomhaka na vukona byo tekaxiave.

1.7. THYORI YA NDZAVISISO

Merriam Webster (2012:165) u boxa leswi swi landzelaka mayelana na thiyori:

...a plausible, or scientifically acceptable general principle, or body of, principles offered, to explain phenomena.

Marito lama nga laha henhla ma paluxa leswaku thiyori i nchumu wa xisayense wo amukeleka hi ku angarhela kumbe milawu leyi nyikiwaka ku hlamusela timhaka to karhi.

Miller (2013:18) u hlamusela thiyori hi ndlela leyi:

...a theory, does not mean a hunch, or a guess. A theory is, a system, of explanations, that ties together, a whole bunch

of facts. It, not only explains those facts, but, predicts what you ought to find, from other observations and experiments.

Ku ya hi Miller, thiyori a hi ku bvumba. Thiyori i sisiteme ya tinhlamuselo leyi tirhaka ku ku bohelela kumbe ku hlanganisa timhaka endhawini yin'we.

Ku ya hi Ormrod (2005:4) "... a theory is, an organized body of concepts, and principles, intended to explain, a particular phenomenon". Ntshaho lowu wu ringeta ku hlamusela leswi swi khumbaka maendlelo lawa tani hi yin'wana ya swamilawu ku ya hi leswi yi lavaka ku hi byela swona mayelana na leswi va swi tsakelaka kumbe ku ya hi leswi swi nga tshama swi humelela.

Mavonelo ya Ormrod eku lavisiseni loku, wona ma nga hi komba leswi swi endlisiwaka xiswona loko ku langutiwile eka mhaka ya minongoti ku katsa ni swilaveko eka ku kana mhaka ya ku lavisisa loku ku faneleke ku humelela hi nkarhi wa ku lavisisa.

Kuya hi Christensen na Johnson (2007: 7): '*theories, explain how, and why something operates as it does*'. Christensen na Johnson vatsotsosela mhaka ya ku endlelo leri ri veka erivaleni no tlhela ri kombisa leswi swi nga endla leswaku mhaka ya kona yi humelela. Hi tlhelo rin'wana yi komba leswi swilo swi endlekisaka xiswona na leswaku l ncini lexi xi endlaka mhaka yo va swi va hi ndlela yoleyo.

Ku seketela hungu leri ri nga laha henhla, mulavisisi Kerlinger (1986:9) u ri:

...a theory is, a set, of interrelated concepts definition, and proposition, that present, a systematic view, of phenomena,

by specifying, relations among variables with the purposes of, explaining, and predicting the phenomena.

Miehleketo leyi yi kombisiweke hi Kerlinger yi kanetana ka ntsongo loko hi yi fananisa na leyi yi hlamuseriweke eka mlavisiso kuya hi valavisisi lava va tshahiweke eka ndzavisiso lowu tanihleswi mulavisisi loyi a humeselaka ehandle kuxakelana ka minongoti ku ya hi leswi swi nga ta humelela hambu kuri leswi swi nga humelela khale hikokwalaha ko veka erivaleni kumbe ku ringetela eka ku paluxa swilo leswi swi nga ta endleka.

Eka ku lavisisa loku mulavisisi u tirhisile endlelo ra “*attribution*”. Merriam Webster u hlamusela thiyori ya “*attribution*” hi ndlela leyi:

...a theory, that attempts to explain, the interpretive process, by which people, make judgments, about the causes of, their own behaviour, and the behavior of others.

Marito lama ma nga laha henhla ma boxa leswaku thiyori ya “*attribution*” i thiyori yo ringeta ku hlamusela endlelo ra swa vutoloki laha vanhu va tekaka swiboho mayelana na swivangelo swa mahanyelo ma vona vinyi na ma lavan’wana.

1.8. SWIPIMO KUMBE SWIRINGANISO SWA NKOKA

Xipimo kumbe xindzinganiso xa nkoka i endlelo leri tirhisiwaka ku valanga, ku pima na ku ringanisa mahungu lama ma nga ku lavisisiweni. Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u tirhisile “vutikhorwisi”, ku tshembeka ni ku tiyisisa hikokwalaho ka leswi a nga tirhisa ku khavisa ka ku lavisisa loku ku nga na risima. Swiphemu leswi boxiweke laha henhla swi ta hlamuseriwa hi xin’wexin’we laha hansu.

1.8.1. Vukhorwisi

Ku tikhorwisa ku vuriwa loko ku lavisisa loku ku endliwaka kunga kombisa ku ti hlawulekisa hikokwalaho ka swo karhi leswi swi hi nga amukeriwaka hi vanhu vahi kumbe vahi.

Eka <https://www.thefarnsworthgroup.com/> (12.02.2023) ku hlamuseriwa vukhorwisi hindlela leyi:

...credibility is, a measure of the truth value of, qualitative research or whether the study 's findings are, correct and accurate. To some degree it relies on the credibility of, the researchers themselves as well as their research methods. Triangulation, prolonged engagement with data, persistent observation, negative case analysis, member checks and referential adequacy are, all procedures that can be used, to increase the credibility of qualitative studies.

Vukhorwisi i xipimo kumbe xiringaniso xo ringanisa kumbe ku pima nkoka wa ntiyiso wa ndzavisiso wa nkoka ku katsa na ku kambela loko ku ri ku leswi swi kumiweke eka ndzavisiso swi ri swo lulama na ku pfumaleka xihoxo. Eka swipimo swin'wana wu pimiwa ehenhla ka nkhorwiso wa valavisisi hi voxe na le ka tindlela ta maendlelo leti va ti tirhiseke.

1.8.2. Vutshembeki

Vutshembeki eka ndzavisiso wa nkoka swi vula timhaka leti loyi a lavisisaka a ti hlengeletaka, ti va ti tshembekile hi xikongomelo xa leswaku ma ta amukeleka evan"hwini. Lincoln na Guba (1985:80) va hlamusela vutshembeki hi ndlela leyi:

...dependability, (in preference to reliability), refers to, having sufficient details, and documentation of, the methods employed, so that, the study can, be scrutinised and replicated.

Loko ku vulavuriwa hi vutshembeki ku kongomisiwa eka ku va na vuxokoxoko na switsariwa swo ringanela swa maendlelo lama ma tirhisiweke leswaku dyondzu yi ta kota ku pulaneka na ku vuyeleleka. Pearsall (2002:384) u hlamuserile ku tshembeka hi ku vula leswi: *'something trustworthy, and reliable'*. Xidyondzeki lexi xi paluxile mhaka yo va ku tshembeka ku ri matirhelo lawa ya nga tshembeka, lawa vanhu lava va tirhisaka mhaka ya ntivoririmi vanga ma tshembeka ku tlula mpimo. Endlelo leri, ri ndga endlelo ra ku vutisisa ri va leri tengeke no va na risima hi ndlela leyi yi amukelekaka swinene.

1.8.3. Vutiyisisi

Vutiyisisi i ku va mulavisisi ari na vuswikoti byo yimela no tiyisisa mahungu lama hlengeletiwaka, ya ndzavisiso wa yena. Hikokwalaho Lincoln na Guba (1985:80) va hlamuselaka vutiyisisi hindlela leyi:

...confirmability, in preference to objectivity, refers to, ensuring that, the study 's findings are, the result of, the experiences of, the informants, rather than the preferences of, the researchers, and can be achieved, through an audit trail of, the raw data, memos, notes, data reduction and analysis.

Hi ku ya hi Lincoln na Guba vutiyisisi byi kongomisa eka ku tiyisisa leswaku leswi swi nga kumiwa eka dyondzo i mbuyelo wa mitokoto ya vahlamuselamahungu handle ko va ku ri ku tsakela valavisisi naswona mahungu lama ma nga fikeleriwa ntsena hi ku hleriwa ka mahungumambisi, timemo, tinotsi, ku hungutiwa na ku tlhantlhiwa ka mahungu.

1.9. SWAXIMUNHU

1.9.1. Vutivisi

Vutivisi i endlelo laha vatekaxiave va tivisiwaka hi swiyenge swa ndzavisiso hinkwaswo leswi swi nga swa nkoka eku tekeni ka vona swiboho kasi hi laha tlhelo

endzhaku ko valanga swihlawulekisi hinkwaswo swa dyondzo, munhu loyi a tsakelaka ku tekaxiave u fanele a tiyisisa ku tsakela ka yena ku teka xiave (Lokesh & Nijhawan, 2018). Mulavisisi u ta nyiketa vatekaxiave tifomo to kombisa mpfumelo wa vona wo hlokoahlisiwa hikuva kusuka khale mpfumelelo wo huma emunhwini wihi kumbe wihi wa laveka loko swi kongomana na vatekaxiave hinkwavo. Vahlokoahlisiwa va ta nyikiwa tifomompfumelelo nhlokoahliso wu nga si sungula. Mulavisisi u ta tlhela a hlamusela vatekaxiave xikongomelo na nkoka wa dyondzo ku katsa na mivuyelo ya nkoka eka vahlamuri kumbe vahlokoahlisiwa.

1.9.2. Swaxihundla

Stuart na Barnes (2005) va hlamusela loko ku vulavuriwa hi swilo swa xihundla ku va ku kongomisiwile eka vutihlamuleri bya mulavisisi ku fambisa mfikelelo wa mahungu ya xihundla mayelana na vatekaxiave eka dyondzo leyi, kasi hi hala tlhelo xihundla ku kongomisiwa eka timfanelo ta vatekaxiave ku hunguta vukona bya mahungu ya vona eka van'wana. Mulavisisi u ta tiyisisa leswaku ku hava mahungu ya vutivisisi mayelana na vatekaxiave ya nga ta humesiwa hi ku tsala kumbe hi ndlela yin'wana ya mbulavulo, naswona loko mulavisisi a navela ku endla switirhisiwa swa mani na mani leswi swi nga ta kombisa leswaku i va mani, mulavisisi u ta fanela ku kuma mpfumelelo eka vatekaxiave. Loko ku ri karhi ku hlengeletywa, endliwa na ku kandziyisiwa ka mbuyelo wa dyondzo ya kona, xihundla xa vatekaxiave xi ta va xi sirheleriwile hi ku va swivongo na swa vutivisisi swi nga humeseriwi erivaleni

1.9.3. Ku ringeta na ku vaviseka

Loko mulavisisi a ri karhi a endla vulavisisi lebyi byi kongomaneka na tidyondzo ta muxawa wun'wana, wa boheka ku tiyisisa leswaku vatekaxiave hinkwavo va sirhelelekile. Ndzingeto na ku vaviseka swi kongomisa eka ku vaviseka hikokwalaho ka ku va munhu a tikatsile eka ndzavisiso wa dyondzo yo karhi (Stuart & Barnes, 2005). Hileswaku lava va nga ta va va tekile xiave eka ndzavisiso wolowo, mulavisisi u fanele a vona leswaku a va le ka swiyimo leswi swi nga tshukaka swi va vavisisa kumbe ku va vangela khombo. Ku tiyisisa leswi vuriweke laha henhla, mulavisisi u ta kuma papila mpfumelelo wo endla ndzavisiso endhawini leyi a lavaka leswaku wu endliwa eka yona.

1.10. Nkatsakanyo wa ndzima

Hi laha ku kombisiweke masungulo na matimundzhaku, xiphiqo eka ndzavisiso, swikongomelonkulu ku katsa na swikongomelontsongo eka leswi swi lavisisiwaka, swivutisokulu ku katsa swivutisotsongo, timhaka ta risima eka leswi swi lavisisiwaka, marito ma nkoka laha ku kombiseke leswaku hi wona lama ma nga ta endla leswaku ku twisisiwa swilaveko swa timhaka leti ku vulavuriwaka ha tona eka leswi swi lavisisiwaka, thiyori leyi lawulaka ndzavisiso, swipimelo kumbe swiringanyeto swa nkoka, swaximunhu swo kombisa mpfumelelo na vusirheleki bya vatekaxiave leswaku ndzavisiso wu ta kota ku ya emahlweni khwatsi.

NDZIMA YA 2

2.1. MBALANGO WA MILAVISISO YA VALAVISISI VAN'WANA

Milavisiso ya valavisisi van'wana, yo yelana na ntirho lowu ku lavisisiwaka hi wona eka nkarhi wa sweswi hi leyi nga risima kumbe ntikeko tanihileswi yi nga ta pfuneta mulavisisi ku vona swinyingi leswi siyiweke eka dyondzo ya mathyelo ya mavito eka Xitsonga. Hikokwalaho Baglione (2012) u hlamusela mbalango wa matsalwa hi ndlela leyi:

...a literature review is, an overview of the previously published works, on a topic. The term can refer to, a full scholarly paper, or a section of a scholarly work, such as a book or an article. Either way, a literature review is, supposed to provide the researcher/author, and the audiences, with a general image of the existing knowledge, on the topic under question. A good literature review can, ensure that a proper research question, has been asked, and a proper theoretical framework and/or research methodology have been chosen.

Baglione u hlamusela leswaku mbalango wa milavisiso leyi endliweke i nkomiso wa mitirho leyi endliweke hi nhlokomhaka yo karhi. Ku yisa emahlweni Baglione u boxa leswaku theme leri ri nga ha kongomisiwa eka phepha leri lulamisiweke hi xichudeni kumbe xiphemu xa ntirho lowu endliweke hi xichudeni wo fana na buku kumbe atikili. Baglione u ya emahlweni a tatisa leswi a swi vuleke loko a ku hi ndlela leyin'wana mbalango wa milavisiso leyi endliweke ku kumbeteriwa ku va ku ri yona leyi fikiselaka mulavisisi kumbe mutsari na vayingiseri xifaniso xo angarhela xa vutivi byo hanya bya nhlokomhaka ehansi ka swivutiso. Matsalwanene lama valangiweke hi wona lama ma nga tiyisisaka leswaku xivutiso xa kahle xa ndzavisiso xi vutisiwile ku katsa na ku tiyisisa leswaku rimba ra thiyori na maendlelo ma ndzavisiso ma hlawuriwile kahle.

Hi ku landza manghenelo lama ma nga laha henhla, milavisiso leyi endliweke hi dyondzo ya onomasitiki yi tele naswona yi endliwile eka Onasi, Masitasi na Vudokodela. Yo tala ya milavisiso leyi, yi vulavula hi mathyelo ya mavito ya tindhawu, swimilana, swikolo, yo duvulela, ya tintshava, na man'wana, kutani ma siya ehandle mavito ya mitlawa kumbe tisosayiti leti thiywaka hi xikongomelo xo pfuna vaakandhawu. Leswi milavisiso yo fana kumbe leyi yi yelanaka ni leswi swi lavisisiweke laha eka xitsalwana yi hlayeke swinene, ku ta hlawuriwa nkombo ntsena, ku hlamuseriwa yona hi ku komisa. Milavisiso ya kona hi leyi yi hlamuseriweke laha hansi.

2.1.1. Machebele (2012)

Machebele u endlile ndzavisiso hi “ku pimanisa ka khale ka ku thyiwa ka mavito na ku thyiwa ka mavito masiku lawa”. Mulavisisi u ri ndzavisiso wa yena wu hlamuserile hi ku koxometa tindlela hinkwato leti a ti tirhisiwa hi vakokwana wa vana ku va thya mavito loko va ha ku velekiwa hikokwalaho ka leswi ku nga vona lava va nga na ntokoto wa mathyelo ya mavito. Machebele u boxa leswaku mavito lama a ma thyiwa vana a ya va ya ri na vuxaka byo karhi bya n'wini wa loyi a nga thyiwa mavito kun'we na xivongo xa yena. Machebele u yisa emehlweni ku paluxa leswaku vadyuhari lava a va thya mavito hi ku landza makhombo lama humeleleke kwala mutini, tipolitiki, tikereke, na swin'wana. Eka mavito lama thiywaka hi ku landza matimu, Machebele u boxa leswaku muti wihi ni wihi eka wona ku ni matimu, lama ma endlaka leswaku wu va na mavito, lama ma hambanaka swinene na mavito ya mindyangu yin'wana. Machebele u paluxa leswaku eka mavito lama thiywaka vana hi ku landza ripfumelo ra muti wolowo, mo tala ya vona a ku va ku ri ya vakokwana wa vana lava, tanihileswi a va tshemba eka vupfumeri byo pahla swikwembu. Machebele u ri loko va nga si nyika ricece leri nga beburiwaka vito, a va sungula hi ku ya en'angeni ku ya hlahluvela ku vona na ku tiva leswaku va nga thya rihi.

Machebele u ri mavito ya vupfumeri bya xikriste a ma talangi naswona a ma nga tikombi hikuva ripfumelo ra muxaka lowu a ri nga si fika hi matimba eka Vatsonga, ku cinca leswi va hanyisaka xiswona.

Machebele wa ha komba nakambe mhaka yova eka ku thya n'wana vito hi ku landza swiyimo swa muti wolowo, a ku va ku ri mavito yo kombisa swivilelo, ku godela, ku khola, na swin'wana.

Ndzavisiso wa Machebele wu paluxa leswaku hi xitalo khale loko vafana na vanhwanyana va vuya evukhombeni a va tithya kumbe va thyiwa yo karhi mavito. Mavito lama thiywaka hi mikarhi yin'wana yo kombisa ku navela mavito ya van'wana, laha hi kumaka leswaku majaha a ma tala ku thya mavito ya vamalume kumbe vatatana wa vona yo fana na Risimati, Nhlengani, Khazamula, Risenga, Mzamani, na man'wana loko vanhwana vona va tithya yo fana na lama a ma tirhisiwa hi vahahani wa vona yo fana na Tsatsawana, Makhawukana, Njhakanjhaka, Mhlava, na man'wana.

Machebele u tlhela a paluxa leswaku vavanuna hixitalo va thyiwa ya vadyahlampfi hikokwalaho ka nkucetelo wa Joni laha a va singilela miti ya vona. Vanhu lava a va thyiwa mavito lama hi Valungu lava va va tholeke hikokwalaho ka leswi lama ya Xitsonga a ya va tikela swinene ku ma hlaya, xivangelo xa kona a ku ri ku va tikeriwa ku vitana vathoriwa. Machebele u ri leswi swi endlile leswaku mavito ya vavanuna lava ma nyamalala kutani va thyiwa no tekisiwa mapasi hi mavito ya Xilungu yo fana na John, Thomas, Elius, Piet na man'wana. Machebele u gimeta mavito lama hi ku boxa leswaku a swi nga olovi ku tiva mavito lama vavanuna lava va thyiweke wona handle kaloko u nga lo va na nkateko wo hlangana na, kumbe nkateko wo kombiwa pasi ra munhu yoloye.

Machebele u ri na sweswi loko ku thyiwa n'wana vito ka ha landzeleriwa midhavuko ya liya a yi tirhisiwa khale kambe ku ri karhi ku landzeleriwa swikongomelo swa manguvalawa. Machebele u tiyisisa leswaku ku cinca loku ku tisiwa hi ku hluvuka na ku cinca ka swilo hi ku ya hi minkarhi laha Vatsonga hi minkarhi va kumekaka kona. Machebele u ri mavito lama ma thiywaka eka nkarhi wa sweswi ya fambelana swinene na leswi swi nga ku humeleleni naswona mavito ya kona ku nga ha va yo tanihi Fumani, Ripfumelo, Xikhongelo, Dzunisani, Nhlavutelo,

Xin'welo, Hluvukani, na man'wana.

Mavito lama ma talaka ku thyiwa n'wana hi ku landza xiyimo xa muti wolowo, vatswari va tala ku ma papalata eka nkarhi wa sweswi va tlhela va tisirhelela hi ku vula leswaku ma tala ku landzelela loko n'wana a ri karhi a kula. Manguvalawa vatswari va thya vana va vona mavito lama ma kombisaka hi xikongomelo xo eka siku rin'wana va nga tshuka va humelela tani hi mavito lama va thyiweke wona mo fana navo Mikateko, Ntsako, Ntshembo, Tshembani, Pfluxamuti, Hanyani, Nsovo, Rhulani, na man'wana.

Machebele u ri mavito lama ma thyiwaka vana loko va khuvuriwa i mavito ya Xikriste, lama ma pfallaka lama ma xikhale a ma thyiwa hi vakokwana wa vana loko va ha ku beburiwa. Mavito lama ma va ma fambelana swinene na ripfumelo ra Xikriste naswona ma thyiwa hi ku va vatswari va navela leswaku hi rin'wana ra masiku loko n'wana loyi a kurile, a nga nghena kereke hi xikongomelo xa leswaku a ta va na mahanyelo lamanene.

Machebele u hetelela hi ku boxa leswaku yan'wana eka mavito lama ya thyiwile hikokwalaho ka nkucetelo wa tipolitiki yi ri ndlela yo navela leswaku loko n'wana a kurile a ta va un'wana wa van'watipolitiki loko swi koteka a tlhela a va Phuresidente wa tiko, naswona mavito lama ma talaka ku thyiwa i mavito mo fana na Verwoed, Mandela, Obama na man'wana.

2.1.2. Chauke MT (1992)

Chauke u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya "*Mavito ni nkoka wa wona eka Xitsonga*", ku nga nhlokomhaka leyi welaka ehansi ka dyondzo ya onomasitiki. U boxa leswaku u tsarile ndzavisiso lowu hi ku vona leswaku milaviso ya mhaka ya mavito ya ha kayivela swinene. Chauke u ri hi nkarhi lowu a endleke ndzavisiso lowu hi wona, valavisisi vo fana na Malungana (1989) na Maswanganyi (1992), a va se va endlile milavisiso ya vona, leyi va yi endleke hi mikoka ya mavito ya matsalwa yo hambana, leyi welaka ehansi ka rhavi ra onomasitiki leri vuriwala onomasitiki ya matsalwa. Chauke u ya emahlweni a boxa leswaku ndzavisiso wa yena wu ta katsa mavito hi ku

angarhela, ku nga onomasitiki yo angarhela, laha ku nga ta kaneriwa mavito ma vanhu (*anthroponymy*), ya tindhawu (*toponymy*) na man'wana, yi ri ndlela yo yisa emahlweni leswi sunguriweke hi valavisisi lava va nga laha henhla na van'wana.

Hi tlhelo ra onomasitiki yo angarhela, Chauke u kombisa leswaku ya na risima hi ndlela leyi yi fanele tanihilewi ya endlaka leswaku hi kota ku entisa vutivi bya hina. Kasi hi hala tlhelo onomasitiki hi yona leyi yi endleka leswaku hi tiva ntumbuluko ni leswi swi nga eka wona.

Chauke u tlhela a hlamusela leswaku mavito i ya nkoka laha misaveni hi ku va hi nga kota ku tiva na ku lemuka swin'wana leswi swi nga humelela khale hi wona. Hileswaku mavito ma nga tirhisiwa ku pfukula matimu kumbe timhaka ta tiko leti humeleleke khale, kutani eka wona kumbe eka tona ku tekiwa ntsena leswi ku voniwaka leswaku swi nga hi pfuna eka nkarhi lowu hi nga eka wona.

Eka ndzavisiso lowu Chauke u xopaxopile mavito ya vanhu, tindhawu, swimila, tintiho na milambu. Chauke u boxile leswaku loko ku thyiwa mavito, Vatsonga va tala ku thya ku fana na leswi tinxaka tin'wana ti thysisaka swona mavito, ya nga ya vuhlangi, vakokwana, vuhlotwana, vuhosi, divulela, matimu na tin'wana tinxaka leti ti nga boxiwangiki.

Chauke u paluxa leswaku mavito hi titiva ha wona ku katsa na ku tlhela hi tiva ndhawu leyi hi tshamaka eka yona. Ku engetela leswi a vulaka, mavito ma hi pfuna eku hlawuleni na le ku hambaniseni ka tindhawu to karhi, eka tindhawu leti ti nga na swihlawulekisi swo fana kumbe swo yelana. Ndzavisiso wa Chauke wu tlhela wu paluxa mhaka yo Matsonga-Machangana hi ku hetiseka tanihi rixaka na vona va tnyikiwa mavito ku ya hi swin'wana leswi swi nga tshama swi humelela. Hileswaku loko ku nga si thyiwa vito, va sungula va kambisisa leswaku eminkarhini leyi ricece ri nga velekiwa kuva ku humelele yini le ndzhaku, ivi ku ri kona va thyaka vito ro fambelana na swona. Mayelana na ku thya vito, Chauke u kombisa leswaku khale vavasati hi vona lava a va ri na matimba yo lawula mathyelo ya mavito emutini hambileswi matimba ya vona a ma hundziseriwa eka ku fambisa na miti na swin'wana.

Chauke u kanerile mavito ya vanhu hi ku landza tinxaka ta wona, ku nga:

Mavito mo kombisa khombo:

Mapatweni,

Vuloyi na man'wana.

Mavito mo kombisa mavelekiwele:

Ndleleni,

Nyamayavo na man'wana.

Mavito mo godela:

Ncindzu,

Nsikiti na man'wana.

Mavito ma swilo kumbe swiharhi:

Posita,

Xiluva na man'wana.

Mavito ma tindhawu na

Mavito mo kombisa matimu:

Nkhwinyamahembe,

Gwazani na man'wana.

Mavito ya vukosi:

Xikundu,

Basani na man'wana.

Mavito man'wana:

Hlanganani,

Giyani na man'wana.

Mavito ya swimila:

Xigatlu,

Riyada na man'wana.

Mavito ma tintiho:

Tshameleni,

Madyambitsi na man'wana.

Mavito ma milambu:

Bahiyini,

Basabasa na man'wana.

2.1.3. Malungani (2014)

Malungani u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya *“ku xopaxopiwa ka leswi kuceteleke ku thyiwa ka mavito yo divulela vinyi va mapurasi lava nga eribuweni ra Tavinkulu.”* Malungani u hlaluserile hi ku koxometa leswaku mavito lama ya divuleriweke kumbe ya khovoleriweke van’wamapurasi, ya thywile hi ku landza swiendlo, mfambelano wa mavulavulelo, xivumbeko, swiyimo, swilo leswi a nga na swona, mafambelo, swakudya, swibyariwa, mahanyelo, malawulelo ya purasi, matirhiselo, mavitatinyenyana na ku dzaha fole.

Malungani u tlhele a hi komba mhaka yo ku na man’wana ya mavito lama thyiweke vatirhi lama hundzukeke mavito yo divulela eka van’wamapurasi yo fana na Marhangu ro vula ku ondza, Maboko ro vula munhu wo duma hi ku ba swinene, Muzamani ro thyiwa hi swigwamatshwuku loko swi vuya engomeni kumbe eka madlala leri Mulungu a tithyeke rona endzhaku ka ku yimba ka Muzamani.

Mayelana na mavito man’wana yo divulela ya Valungu, Malungani u ri ma va ma huma eka mavito man’wana. U nyika swikombiso swa mavito yo fana na Rhovi leri thyiweke Mulungu wo tiveka hi vito ra Robert endzhaku kaloko va tsandzekile ku n’wi vitana hi rona, Khali leri nga thyiwa Mulungu loyi a va ku i Calvin, Xipitana vito leri thyiweke Mulungu hi ku landza xiyimo na vutsongo bya yena ivi na loko a ri na purasi ra yena a duma hi rona, Fili vito leri komisiweke, ri thyiwa Mulungu Phillip hi ku vona leswaku va tsandzeka ku ri vula, Boyisi ro thyiwa Mulungu loyi a tiveka hi vito ra Boysen, Makavele ro thyiwa Mulungu Carel Minaar, Barinati ri thyiwa Mulungu wo tiveka hi vito ra Benneth, Jakobo vito leri thyiweke Mulungu Jakobus na Bilisi ku nga nkomiso wa vito ra Mulungu loyi a tiveka hi vito ra Billy.

Malungani u hlaluserile leswaku yan’wana ya mavito ya van’wamapurasi ya thyiwile hikokwalaho ka ku vilela ka vona loko vatirhi va nga endli leswi va lavaka swona. U nyikile swikombiso swa mavito yo tanihi Ketlani leri thyiweke Mulungu endzhaku ka loko vanhu lava a va dyile malamula lama a ma cherile phoyizeni va chuluka kutani loko va kombela ku pfuniwa eka yena a va lerisa a ku “ketlani,” Matanano leri divuleriweke Mulungu loyi a tshamela ku va byela timhaka leti to byeriwa hi un’we wa

vatirhi va yena, Nandzumuni ro divuleriwa Mulungu loyi a tshama a hlundzokerile vatirhi handle ko tiva nandzu wa vona, Ndzitarhumamani, vito ro thyiwa Mulungu wo fambisa pusari loko vatirhi va ala loko a va rhuma kutani a vutisa leswaku u ta rhuma mani, Mulunguntima leri thyiweke mutirhi wo tshakela ku hanya Xilungu kutani ri hetelela ri nyikiwile Mulungu wa vona hambileswi a ri ri ra mutirhi loyi a yima na vona, Vhotani ri nyikiwile Mulungu wo venga mhaka yo va Vantima (vatirhi) va vhotani kutani a tala ku vula leswaku vhotani n'wina mi ya vona nyimpi ya kona, na man'wana lama ma nga boxiwangiki laha henhla.

Malungani u hetelela hi ku paluxa no kombisa hi ku koxometa ku cinca ka mavito ya swifundzakulu na madoroba ya swona endzhaku kaloko tiko ra Afrika-Dzonga ri sungurile ku fumiwa hi Vantima.

Eka swifundzakulu Malungani u kombisile leswaku Phurovhinsi ya N'walungu yi cinciwile yi hundzuka Limpopo kasi Tiransivhala vuhumadyambu yi cincile kuva Mpumalanga.

2.1.4. Chauke MT (2007)

Chauke u lavisisile hi *mhaka ya "ku thyiwa ka mavito ya swimilana leswi nga swa ntumbuluko erixakeni ra Matsongamachangani etindhawini tava Malamulele eka Xifundzakulu xa Limpopo."* Mulavisisi u ri u endlile ndzavisiso lowu ku pfala vangwa ra khombo ro nyamalala ka mavito ya mirhi na swimila emisaveni, ngopfungopfu eka ndhawu ya ka Malamulele. Chauke u boxa leswaku khombo ra ku nyamalala ka mirhi na swimila swa ndhavuko swi nga va swi vangwiwa hi ku: ndlandlamuka ka rixaka hi tlhelo ra vutshamo leswi endlaka leswaku ku tshetshiwa mirhi na swimila swa ntumbuluko; ku pfumaleka ka gezi hi swin'wana swa leswi swi hlohleteleke mhaka yova mirhi yi hlaseriwa kun'we na swimilana leswi ngo va swa ntumbuluko etindhawini ta Malamulele ni tin'wana tindhawu; ku hisiwa ka mirhi ni swimila hi xikongomelo xa ku endla masimu (vurimi) ni ku hisa mirhi ni swimila leswi ku ri hava xikongomelo; ku endliwa ka magondzo ya swifambo, swi engetela ni ku hoxa xandla eku nyamalaleni ka mirhi ni swimila swa ntumbuluko.

Chauke u ri mirhi yo huma ngoti ya pfuna swinene laha misaveni. U kombisa leswaku nxanatsi wa dyiwa hi vanhu na swifuwo naswona wu tsakeriwa ngopfu hi swidzedzere. Chauke u ri swidzedzere leswi swi tlhela swi tshikela matandza lama tlhothorhaka swivungwana leswi vuriwaka matomani na majengelengendze leswi ku nga xixevo lexikulu eka rixaka. Ku yisa emahlweni nkoka wa nxanatsi, Chauke u hlamusela hi ku koxometa leswaku nxanatsi wu tirhisiwa ku endla timbalelo, tihunyi, ku bihelela miti, ku endla matshanga ya swifuwo kasi hala tlhelo byewu bya kona byi tirhisiwa hi varisi ku endla swimoko swo hambanahambana. Munga hi wun'wana wa mirhi ya tingoti leti tirhisiwaka ku luka swimoko swa varisi na ku boha swo karhi. Chauke u tlhela a ku mahanti ya munga ya virisiwa kutani mati ma kona ya horisa mavabyi ya nchuluko no lumalumiwa ekhwirini ku katsa na yin'wana mirhi leyi nga boxiwangiki laha henhla.

Chauke u kombisa leswaku mirhi leyi yi nga na mitwa ya khombo na yona i ya nkoka eka vanhu hikuva ku na leswi yi va pfunaka hi swona. U ri nkayi wu na timhandzi to tiya leti tirhisiwaka ku bihelela miti na masimu kasi hilaha tlhelo timhandzi ta wona ti tlhela ti tirhisiwa tanihi tihunyi hi rixaka. Wun'wana wa muxaka wa mirhi i mondzo lowu tiyeke swinene, lowu timhandzi ta wona ti tirhisiwaka ku tshivela, ku endla swivala na ku bihelela masimu na miti ku endla mimbhinyi, ku endla majoko, na swin'wana na swin'wana. Swin'wana swikombiso swa mirhi ya khombo i phasamhala kumbe ncencenyi, nkombekwa, Nkowankowa.

Eka ndzavisiso wa yena, Chauke u kombisile leswaku mirhi yo huma mafi na yona yi ni nkoka erixakeni. U ri mafi ya murhi wa Ntsowa ma swekiwa ma endla vurimba byo tirha mitirho yo tala ya vanhu. Xirhomberrhombe na xona i muxaka wa mirhi ya mafi. Chauke u ri Xirhomberrhombe xi tswala mihandzu leyi tsakeriwaka hi tinyenyana ntsena. Hi marito man'wana handle ka xona tinyenyana a ti nga ta hanya eka leyi misava.

Chauke u vulavurile hi yin'wana ya mirhi ya mihandzu yo dyiwa yo fana na Chochelamandleni. Chauke u kombisa leswaku mahanti ma Chochelamandleni ma pfuna eka mavabyi ya ku hisa ka mbilu, babalaza na ku pandza ka misiha ya mirhi.

Yin'wana ya mirhi ya mihandzu yo dyiwa i Nombela, Ntoma, ximuwu, ximupyana, muthwa, nkuhlu, nkanyi na nkuwa. Na yona mirhi leyi ya dyiwa yi tlhela yi tirhisiwa ku tshungula mavabyi man'wana.

Chauke u tlhela a ku ku na mirhi yo pfumala mitwa na mihandzu ya ku dyiwa hi vanhu. Nxuva na wona wu hava mitwa naswona wu hava mihandzu yo dyiwa hi vanhu. Loko vakhandli va vuya eku khandleni, va haxiwa hi mati lama cheriweke swo karhi hi ku tirhisa xitluka xa Nxuva. Hi tlhelo rin'wana hi ku ma leswaku ku na swifuwo swin'wana swo karhi leswi tsakelaka ku dya makamba ya Nxuva hikokwalaho ka leswi ma nga olova. Molela na wona i murhi lowu pfunaka rixaka hi tlhelo ra mavabyi ya nchuluko, ku vava ka mahlo, ku huma ka ntongolo kumbe mongolo ku katsa na ku tirha tanihi xihlantisi na mavabyi man'wana. Mafambaborile hi un'wana wa mirhi yo pfumala mitwa na mihandzu yo dyiwa hi vanhu naswona wu tirhisiwa hi vanhu tanihi tihunyi to tshivela ndzilo. Chauke u tlhele a nyika swikombiso swa mirhi yo pfumala mitwa na mihandzu yo dyiwa hi vanhu, swi nga leswi landzelaka: Mpotsa, Muvhangazi, Mvhumayila, Ndzivata, Ndzhopfuri, Lumanyama na yin'wana. Chauke u boxa leswaku na yona mirhi leyi longoloxiweke laha henhla i ya nkoka erixakeni hikuva ku na leswi rixaka ri pfunekaka eka yona ri nga swi langutelangi.

Eka ndzaviso lowu Chauke u vulavurile na hi magungu lama ma nga na mihandzu yo dyiwa ngopfu hi rixaka. U ri magungu lama i magungu yo fana na ya Muyembe i magungu lama ma tswalaka mihandzu yo rhandziwa hi vanhu, tinyenyana na swifuwo na swiharhi swin'wana. Kasi hi hala tlhelo Chauke u vula leswaku Muyembe wu tirhisiwa tanihi murhi wo horisa mavabyi yo lumiwa ekhwirini, ku songasongana ka lendzeni no vava ka meno. Mpfilwa na wona wu wela eka rixaka ra Muyembe. Mpfilwa wu tswala mihandzu yo tsokombela naswona matluka ya wona ma tirhisiwa ku tshungula milomo yo pfimba na ku pandza ka meno. Swin'wana swikombiso swa magungu mo va na mihandzu yo dyiwa swinene hi rixaka i mpon'wana, Nsangasa, Nchuguru, Nhlangua, Mphatakhwari, Ntsengele, Ntsengelehomu, Ntsengeledontswi, swimbyambya na Tihovevalungu.

Chauke eka ndzavisiso wa yena u tlhele a vulavula hi magungu ya nkoka na ku tlhela a paluxa leswaku magungu lama ma pfuna rixaka kumbe swihanyi hi ku angarhela

laha misaveni hi swilo swo tala. U vulavurile hi Nembenembe lowu matluka ya wona ya tsakeriwaka hi swidzongodzi leswi tirhisiwaka tanihi xixevo hi rixaka. Mun'hwelambeva kumbe Nun'hwelambeva i ximudyana xo mila ekusuhi na tshuka naswona xi tlhela xi tirhisiwa ku pheba majenje. Chauke u tshaha Cunod (1985:115) loyi a boxaka leswaku gungu ra muxaka lowu ri tirhisiwa tanihi murhi wo tshungula mavabyi ya vana. Swikombiso swin'wana swa magungu mo pfuna rixaka ngopfu i Ntswiriri, Xitsalala, Ndzhulwani, Ndzhulwanikulu, Ndzhulwanitsongo na man'wana.

Chauke u hlamuserile hi timhaka ta magungu ya mitwa ya khombo yo fana na Xihlangwa lexi xi tirhisiwaka hi rixaka eka vuvatli. Kasi Ndzhengha wona wu tirhisiwa ku tshungula meno. Swikombiso swin'wana swa muxaka wa magungu ya mitwa ya khombo i Mutlavelankuzi na man'wana lama ma nga boxiwangiki laha henhla.

Chauke u tlhele a vulavula hi tinxaka ta nhova leti to tala ta tona ti nga pfuneki nchumu erixakeni. U ri nghwanda i muxaka wa nhova leyi kavanyetaka timhaka ta vurimi naswona a yi pfuni erixakeni hinkwaro laha misaveni. Guxe na rona ri wela eka muxaka wa nhova naswona ri pfuna swinene erixakeni hikokwalaho ka leswi rixaka ri ri tirhisaka tanihi xixevo. Swithavamisisi i muxaka wa nhova wo tala ku mila ekaya naswona swi na swimitwana swo tlhava swinene. Nhova leyi ku hava lexi yi pfunaka xona eka rixaka leri. Swikombiso swin'wana swa tinxaka ta nhova i Riyada, Zavazava, ndandanyi, na yin'wana leyi Chauke a nga yi kombisangiki ehenhleri ka leswi a swi lavisisa.

Chauke u tlhele a vulavula hi ku hambanahambana ka mihlovo ya mavito ya byanyi na tinhlamuselo ta byona, laha a sungulaka hi ku kombisa leswaku Muhula kumbe Muhulani i byanyi lebyi pfunaka swinene erixakeni hikuva ri tirhisa byona ku luka masangu. Muhlhlu na wona wu tirhisiwa ku luka switheve na swin'wana swo vuyerisa rixaka. Swin'wana swikombiso swa tinxaka ta mavito ya byanyi i Mumbe, Majekejeke, Mpapa, Rihunga na byin'wana.

Handle ko nyika swikombiso na mitirho ya kona, Chauke u tlhele a vulavula hi swimila swo tiyisela dyandza swo fana na swikwenga, Mundleve, Neta, Mhangani, Mhangani yo bava, Rhathele na swin'wana.

Ku yisa emahlweni Chauke u ri swimilana swo khandziya swin'wana, i swimilana swo hanya hi swin'wana swimilana. U nyikile swikombiso swo fana na Nkaka wo cheriwa exixeveni, Lela wo tirhisiwa tanihi rigudhlu ni swin'wana.

2.1.5. Malamule (2015)

Malamule u kombisa leswaku misinya yo tshungula mavabyi yi na nkoka swinene eka vanhu. U hlamuserile nkoka wa misinya leyi hi ku yi longoloxa hi wun'wewun'we, a ri karhi a kombisa mitirho ya timitsu, marhavi, mahanti na matlula ya wona.

Eka misinya leyi u vula leswaku mahanti ya nkuwa ya tirha ku tatisa mafi emaveleni ya vatswedyana kasi hi hala tlhelo mafi yo basa lama humaka emahantini ya thoniseriwa emantshansini hi xikongomelo xo horisa. U paluxa leswaku mafi lama ma tlhela ma nwiwa hi vanhu yi ri ndlela yo horisa mukhuhlwana, rifuva na swikerefela. U ya emahlweni a boxa leswaku mihandzu ya nkuwa na yona yi tirhisiwa ku tshungula rifuva, ku nwayisa ka mikolo na nchuluko.

Mayelana na murhi wa nkanyi, Malamule u paluxa leswaku nkanyi wu tirhisiwa ku tshungula vuvabyi byo chuluka ku katsa na ku lumalumiwa ekhwirini. U tlhela a ku mihandzu ya makanyi yi tirhisiwa na ku endla vukanyi na ku va na timongo leti tirhisiwaka ku kandzela miroho na nyama. U ri mahanti ya nkanyi ma nga tirhisiwa ku pfuneta eka mpfuvelo wa swakudya loko wu cakunyiwile. Hi tlhelo ra timitsu ta nkanyi, Malamule u ri loko ti swekiwile mati ma kona ma pfuneta ngopfu ku horisa malariya, ku pandza ka nhloko, ku pfula mimbeleko ya vamanana leyi pfalekeke, ku pfuneta eka timhaka ta le masangwini, ku rhandzanisa varhanzani, ku kumisa vaxisati vana, ku hangalasa ngati leyi tiyeke kasi vundzeni bya rihanti byi tirhisiwa ku dlaya switsotswana swo hambanahambana. Timitsu ta nkanyi ti tirhisiwa ku horisa mukhuhlwana, muthundangazi, nchuluko, ku lumalumiwa, mukhuhlwana, malariya, ku talelwa, ku geva na vuvabyi bya chukela. Eka nkanyi Malamule u hetelela hi ku vula leswaku marhavi ya wona ma tirhisiwa ku tshungula mahlo kumbe matihlo.

Wun'wana nsinya lowu Malamule a kombiseke nkoka wa wa wona i muringa, lowu ku thoviwaka hi wona miri na milenge loko swi vava. Malamule u ri timitsu ta muringa ti nga tirhisiwa ku tshungula kumbe ku sivela nchuluko na vuvabyi byo luma ekhwirini. Matluka na timitsu ta muringa loko swi swewiwile swi nga tlhela swi tirhisiwa tanihi chugwana ku tshungula vununa bya vavanuna lebyi byi nga ha tirheki kahle.

Ku yisa emahlweni Malamule u vula leswaku matluka na marhavi ya ndzhengha ma pfuna ku horisa mavabyi ya nchuluko, meno, mukhuhlwana, mikolo. Mati ya matluka na marhavi ya ndzhengha ma horisa tindleve, no sivela ku luma ekhwirini, mongolo kun'we ni swirhumbana leswi swi humaka evusikwini.

Malamule u ya emahlweni a hlamusela nkoka wa murhi wa ndzhenga loko a paluxa leswaku mafurha ya mbewu ya murhi lowu hi wona lama ma tirhisiwaka ku tshungula vuvabyi bya swirhumbana swa rhwemburhwembu na vuvabyi bya nhlonge. U ri mbewu ya ndzhengha loko yi kandziwile yi tlhela yi siriwa yi cheriwa emukapini wa n'wana, a dyisiwa yi ri ndlela yo n'wi nyuherisa kasi hi hala tlhelo yi tlhela yi tirhisiwa swinene hi vaxisati ku sivela ku kuma khwiri. Timitsu ta ndzhengha na tona ti nga tirha tanihi mbewu ya wona, laha ku tlhelaka ku engeteriwa migingiriko ya tona tani hi mhaka yo tshungula laha munhu a lumiweke hi swikokovi (nyoka na swin'wana), ndlandlalati, ku nwayisa ka mahlo na ku pandza ka meno.

Malamule u tlhele a kombisa mitirhonene ya misinya ya mupayi, nkwakwa, nsala, nkuhlu, ntoma, nkonono na yin'wana, laha a nga tlhela a hlamusela na nkoka ku ya hi swiyenge swa yona.

Malamule u hetelela hi ku kombisa leswaku murhi wihi kumbe wihi i wa nkoka swinene emisaveni hikuva wa pfuna eka swilo swo tala hi nkarhi wu ri wun'we.

2.1.6. Mabasa (2014)

Mabasa u lavisile hi nhlokomhaka ya "*Nkanelo wa mavito yo khovolela eka*

Xitsonga.” Mabasa u ri mavito ya thyiwa munhu loyi a veke na vito kusuka vuhlangini naswona mavito yo khovolela ya na tinhlamuselo leti kombisaka ndhawu na matimu yo karhi. Mabasa u hlamuserile riviti, tinxaka ta rona na mitlawa ya rona. Eka riviti u hlamuserile swinene xivumbeko xa rona laha a kombiseke swiaki swa marito swa xirhangi, xiheteleri, xilandzi ivi a siya ehangle rimitsu na nsinya. Mabasa u tlhele a kombisa tinxaka ta mavito na swikombiso swa tona swingariswingani, swi nga leswi landzelaka:

- Mavitaswilo – nambu, ntshava na man’wana.
- Mavitavito – Risimati, Misisinyani na man’wana.
- Mavitantlawa – ntlhambi (wa tihomu), mpipi (ya vanhu)na man’wana.
- Mavitaswianakanyiwa – mona, vuloyi, vusiwana na man’wana.
- Mavitankatsano – Telakufa, N’wavurhongo, Malwatewhi na man’wana.

Mabasa u hlamuserile na mitlawa ya mavito laha a tlheleke a nyika na swikombiso swa risiva swa yona ku katsa na xivumbeko.

Mabasa u ri loko ku thyiwa mavito yo khovolela ku swi vangwiwa hi xivangelo xo karhi lexii xi endleke leswaku vanhu vovolavo va kala va thyiwa mavito wolawo. U kanerile swivangelo hi ku kombisa mavito lama thyiwaka hi ku landza lamalelo yo fana na Mandleve (tindleve letikulu), Magelevendze (nhloko leyikulu), Ximakwa (ku koma swinene) na man’wana; mavito yo thyiwa hi ku landza mahanyelo yo karhi yo fana na Nsikiti (ku hanya hi swa van’wana kumbe munhu wa mavunwa), Madyayexe (munhu wo dya swakudya a ri yexe), Xigidavusiku (munhu wo famba nivusiku) na man’wana;

Eka mavito yo yelana na swa mavelekelo u nyikile swikombiso swo tanihi Byelamani (ku pfumala wo byela yena timhaka leti anga hlangana na tona evuton’wini), Matanimpfula (munhu wo velekiwa ku ri karhi ku na mpfula) na man’wana. Eka mavito yo yelana ni mitolovelu u nyikile swikombiso swa Xijarhana (wansati wo tshamela ku rhwala jarha a xavisa swo karhi), A ndzi holangi (munhu loyi loko van’wana va kombela

mali a ku a nga holangi), Nyamayankosi (nhwana wo pfumela mugangisi un'wana na un'wana) na man'wana.

Mabasa u paluxa leswaku vanhu va nga tlhela va thyiwa mavito yo khovolela laha va tirhaka kona, yo tanihi Boso (munhu loyi a rhangelaka), Xithicarana (munhu wo dyondzisa a ri ntsongo), Mulunguntima (munhu wo tekelela mahanyelo ya Xilungu) na man'wana;

Eka ndzavisiso wa yena Mabasa u tlhele a vulavula hi mavito yo khovolela lama thyiwaka timbyana yi ri ndlela yo gega van'wana. Mavito ya kona i Vulani (ri thyiwa mbyana yi ri ndlela yo kombisa swo biha a va n'wi vulavula hi swona, Vatadlaya (ri thyiwa mbyana ku un'wana a hambana na mahanyelo yo biha), Utavatwa (ro thyiwa mbyana ku gega vanhu vo vulavula hi munhu loko a endla swo karhi) na man'wana.

Mavito lama xopaxopiweke na ku thyiwa hi ku landza swa tipolitiki i mavito yo fana na Ndzivalelano (ri nga thyiwa hi nkarhi wa ntshamo lowu khomiweke kusuka hi 1995 kufika 2000), Ntshuxeko (ri thyiwile vana vo tala lava velekiweke hi lembe ra 1994), Xitereko (ri nga thyiwa hi lembe ra 1976) na man'wana; Mavito yo sirhelela u ma xopaxopile a tlhela a nyika swikombiso swo fana na Nyamayavo (ro thyiwa n'wana wo tswariwa a hanya, endzhaku kaloko mhani loyi a loveriwile hi tincece to hlaya), Mafanato (ri thyiwa munhu wo hlayisa xihundla ku kondza a nghena esirheni), Rifumuni (ri thyiwa n'wana hi ku navela leswaku mafu lama humelelaka hi xitalo nkarhi wun'wana ma nga fika emakumu) na man'wana;

Mabasa loko a ri karhi a hlamusela mavito yo khovolela ya vanhu, u tlhele a kana na lama yo divulela tindhawu yo fana na Humulani (vuwiselo bya vanhu lava va nga ku fambeni), Tana na pulani (vito ro tsundzuxa lava va lavaka ku tshama emuganeni lowu ku ta na pulani loko va nga si sungula ku aka), Tana hi wexe (vito ro thyiwa ndhawu ya le matendeni laha va byelaka vavasati ku ya hi voxwe handle ko rhambiwa) na man'wana;

Mabasa u gimetile ndzavisiso wa yena hi man'wana ya mavito hi ku angarhela, yo fana na Nyankwavi (nhwanyana loyi a tshamelaka ku basisa endhumbheni ya n'anga), Tlhantlhani (ro thyiwa n'wana hi nkarhi lowu vatswari a va nga ha dzahisani fole), Xaniseka (vito leri tyiwaka n'wana wo velekiwa hi nkarhi wa nhlupheko kumbe hi nkarhi wa nxaniseko), Hlawulani (ro thyiwa n'wingi wo rhandziwa hi vatswari va nuna), Xirilele (vito leri thyiwaka n'wana wo yimba a ha ri ntsongo) na man'wana.

2.1.7. Mahime (2013)

Mahime u endlile ndzavisiso wa yena hi nhlokomhaka ya “ku thyiwa ka *mavito ya swinyenyani eXifundzentsongo xale Mhala eXifundzankulu xale Bohlabela – Endlelo ra Onomasitiki.*” Mahime u paluxa tanihi vanhu na swin'wana, swinyenyana na swona swi vumbiwile hi Xikwembu swi tlhela swi nyikiwa mavito lama swi nga ta tiviwa hi wona. Hi ku ya hi mahime, xinyenyana i huku ya nhova, yo haha, yo tshikela matandza tanihi huku ya le kaya. Mahime u tlhela a hlamusela swinyenyana hi ku ya hi milomu ya swona na leswi swi dyaka swona hi ndlela leyi:

- Swinyenyana leswi swi dyaka tindzoho, swi va ni milomu leyo koma ni mikondzo yo ringanela swinene.
- Leswi swo tswontswa vulombe, swi va ni milomu leyo leha, yi tlhela yi lala leswaku swi ta kota ku tswontswa hi yona swiluva swa mirhi loko yi hluka.
- Leswi swo dya switsotswana swi va ni milomu yo haka, yo tontswa, yi tlhela yi kariha ni ku loteka swinene. Swinyenyana leswi swi kota ku khoma swakudya swa swona kahle.
- Swinyenyana leswi swi dyaka nyama swi va ni milomu leyikulu yo tsindziyela, swi tshama eka misinya leyikulu yo leha leswaku swi ta kota ku valanga kahle laha ku nga na swakudya swa swona.

Mahime u avanyisile swinyenyana ku ya hi mavito na hi ku hambana ka vukulu na vutsongo bya swona laha a nge ku na swinyenyana leswitsongo swo fana na Nkonjhana (*swallow*), ncololwana (*Kingfisher*), Tihonyu (*Cuckoos*) na man'wana mavito; eka swinyenyana leswikulunyana u longoloxile mavito yo tanihi Khwezi

(*Starling*), Ndlazi kumbe Nchivhovho (*Mousebird*), Mantengo (*Drongo*), na man'wana; eka swinyenyana leswikulu u tlakuserile ehenhla mavito mo fana na Nkorho kumbe Manteveni (*Hornbill*), Xikhwezana kumbe Rikhozi (*Falcon*), Xikhovha (*Owl*) na man'wana.

Hi ku hi ya Mahime, swivumbeko swa tinxaka ta swinyenyana swi hambana ku ya hi ntiko, swivumbeko, muhlovo na hi mahanyelo ya swona.

Mahime u ri swinyenyana leswitsongo swi tlhela swi tihlawulekisa hi ku dya mihandzu, tindzoho, swibyariwa na switsotswana.

Mayelana na swinyenyana leswikulunyana na swona swi tihlawulekisa hi mahanyelo, xivumbeko na marilelo ya swona kasi hala tlhelo swi tlhela swi tihlawulekisa hi swakudya swa swona swo fana na vulombe, tindzoho, mihandzu switsotswana na swin'wana na swin'wana.

Mahime u boxile leswaku swinyenyana leswikulu swi tihlawulekisa hi ku hambana hi mahanyelo, ntiko, muhlovo na xivumbeko xa swona. Swinyenyana leswi swi hlawulekisiwa hi ku va swi ri na swiyenge leswi swo fana na timpapa, milomu, minwala yo tsindziyela na swipesu. Mahime u hetelela hi ku boxa leswaku swin'wana swa swinyenyana leswi swi hanya hi nyama ya swihadyana na swifuwana.

Eka swinyenyana leswi swi nga na vuxaka, Mahime mhaka ya leswaku swinyenyana leswi swi na risima swinene evanhwini lava tshamaka na swona, naswona no nyikiwa mavito hikokwalaho ka nkoka wa tindhawu leti swi tshamaka ka tona. Swinyenyana leswi vanhu va swi tirhisa ku vumba swivuriso, swivulavulelo, swiyila, swikholwakholwana, mirhi, nyama, ku swi rhuma na swin'wana. Mahime u ri swinyenyana leswikulunyana leswi swi nga na vuxaka na vanhu i nhlalala, xivambalana, tuva na swin'wana. Mayelana na swinyenyana leswikulu, Mahime u boxa mavito yo fana na Gama, koti, mampfana na swin'wana.

2.2. NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI

Eka ndzima ya 2, mulavisisi u tsavurile a tlhela a hlamusela milavisiso yo hambanahambana leyi endliweke hi van'wana. Milavisiso leyi hi yona leyi nga ta pfuneta mulavisisi ku twisisa timhaka hinkwato ta mathyelo ya mavito, mitirho ya mavito, nkoka wa mavito na swin'wana. Leswi swi ta tlhela swi pfuneta mulavisisi leswaku a kota ku vona leswi valavvisi lava, va swi siyeke ehandle kutani a pfala vangwa ra kona hi ku copeta ka tihlo

NDZIMA YA 3

3.1. KU ENDLIWA KA MILAVISISO

Valavisisi, Lincoln na Denzin (2005) vona va kombisile endlelo ra ndzavisiso hi mukhuva lowu:

...a research methodology, or strategy is, determined by, the nature of, the research question, and the subject, being investigated.

Ntshaho wa Denzin na Lincoln wu kombisa mhaka yo va endlelo ra leswi swi lavisisiwaka kumbe rengu ra ndzavisiso ri lawuriwa hi xivutiso xa ntumbuluko xa ndzavisiso ku katsa na nhlokomhaka leyi yi lavisisiweke.

Maendlelo ya ndzavisiso ya hlahluviwa ehansi ka tinhlokomhaka ta *research design* (Nkhaviso wa ndzavisiso), *research approach* (Endlelo ra ndzavisiso), *population* (Vanhu), *sampling* (Sampulu), *data collection* (Nhlengeleto wa mahungu), *data analysis* (Ntlhantlho wa mahungu), and (na) *quality criteria* (Swipimo swa risima).

3.1.1. Dizayini ya ku lavisisa

Dizayini ya ku lavisisa swi vula ndlela leyi ndzavisiso wu vumbiwaka hi yona.

Claybaugh, Z (2020) u hlamusela nkaviso wa ndzavisiso hi ndlela leyi:

...research design refers, to the overall strategy, utilized to carry out research, that defines a succinct, and logical plan, to tackle established research question(s), through the collection, interpretation, analysis, and discussion of data.

Xidyondzeki *Claybaugh* xi boxa leswaku nkhavisiso i kungu hinkwaro leri tirhisiwaka loko ku tsariwa ndzavsisiso, lowu wu paluxaka hi ku komisa kungu leri faneleke ku langutana na swivutiso swa ndzavisiso hi mikarhi yo hlengeletwa ka mahungu, wa nhlokohlisano, ku thantlha, no vulavurisana hi mahungu lama hlengeletweke.

Wright na vatsari van'wana (2016:97-98) vona va ri nkhaviso wa ndzavisiso swi vula:

...Incorporated in the design of a research study, will depend, on the standpoint, of the researcher, over their beliefs in, the nature of knowledge (see epistemology), and reality (see ontology), often shaped by, the disciplinary areas, the researcher belongs to.

Nhlamuselo leyi yi nga laha henhla yi paluxa leswaku michumu leyi katsiwaka eka dyondzo ya nkhaviso wa ndzavisiso wu tshembela eka leswi mulavisisi a tshembaka eka swona eka vutivi bya yena bya ntumbuluko (vonani *epistemology*) na ntiyiso (vonani *ontology*), na ku va nkarhi wun'wana, swi lawuriwa hi tindhawu ta vulawuri leti mulavisisi a voyameleke eka tona.

Xin'wana xa swidyondzeki Cresswell (2014:) xi kombisa endlelo ra leswi swi lavisisiwaka loko xi ku:

... research design is, a framework, that has been created, to find answers, to research questions.

Ku ya hi Cresswell nkhabiso wa ndzavisiso i rimba leri tumbuluxiweke leri hi rona, hi nga ta kota ku kuma tinhlamulo ehenhleri ka leswi swi nga vutisiwa eka leswi swi lavisisiwaka. Hileswaku ku lavisisa kwihl kumbe kwihl wu na nongonoko wa leswi swi vutisiwaka leswi swi faneleke kuri swi vutisiwa hi muhlokohlisi leswaku vahlokohlisiwa va ta hlamula.

Leedy (1997:195) u hlamusela nkhabiso wa ndzavisiso loko a ku:

... research design is, a plan for a study providing the overall framework, for collecting data.

Leedy u paluxa leswaku nkhabiso wa ndzavisiso i kungu ra dyondzo, leri hi nyikaka rimba hinkwaro ro hlengeleta mahungu.

MacMillan na Schumacher (2001:166) va hlamusela leswaku dizayini ya ndzavisiso i:

...plan, for selecting subjects, research sites, and data collection procedures, to answer the research question(s). They further indicate, that the goal of, a sound research design is, to provide results, that are judged to be credible.

MachMillan na Schumacher va hlamusela leswaku dizayini ya ndzavisiso i pulani yo hlawula tinhlakomhaka, matlhelo ya ndzavisiso, na tindlela ta mahlengeletelo hi xikongomelo xo hlamula swivutiso swa ndzavisiso. Ku yisa emahlweni MachMillan na Schumacher va tlhela va boxa leswaku xikongomelo xo twala xa nkhabiso wa ndzavisiso i ku nyika mimbuyelo leyi hleriweke yi tlhela yi kumeka yi twala swinene.

Durrheim (2004:29) yena u ri:

... a research design is, a strategic framework, for action that, serves as a bridge, between research questions, and the execution, or implementation of the research strategy.

Marito ya xidyondzeki lexi xi tshahiweke laha henhla ya vula leswaku nkhabiso wa ndzavisiso i kungu ra xiendlo xa rimba leri tirhaka tanihi xirhalanganyi exikarhi ka swivutiso swa ndzavisiso na ku tirha, kumbe ku sungula kungu ra ndzavisiso.

3.1.2. Endlelo ra ndzavisiso

Mendlelo ya ndzavisiso i tindlela leti valavisisi va ti tirhisaka eku endleni ka milavisiso ya vona naswona ma hambana ku ya hi milavisiso leyi nga ku endliweni. Ku ya hi Grover (1995:21) endlelo ra ndzavisiso i:

...procedures of, research that, encompasses the steps, from wide assumptions, to data collection analysis, and interpretation.

Marito ya Grover ya paluxa leswaku nkhabiso wa ndzavisiso i maendlelo ma ndzavisiso lama ma katsaka magoza kusuka eka mavonelo kumbe maehleketelelo eka ntlhantlho na mahlamuselelo ya mahungu lama hlengeleteweke.

...Creswell (2015), describes a research approach, as the plans, and procedures for, research that spans the steps, from broad assumptions, to detailed methods, of data collection, analysis and interpretation.

Creswell u paluxa endlelo ra ndzavisiso tanihi kungu na tindlela ta ndzavisiso leti landzelelaka magoza ya mikumbetelo hi xikongomelo xo hlamusela hi ku koxometa nhlengeleto, ntlhantlho na hlamuselo ya mahungo. Grover (2015) na yena u yima na

miehleketo ya Creswell hi ndlela leyi "... a strategy pertaining to inquiry". Kumar (2016) u hlamusela kwatsa leswi boxiweke hi Creswell na Crover hi ndlela leyi:

...research approach is, a plan, and procedure, that consists of, broad steps, towards data collection, analysis, and interpretation. ...

Eka milavisiso ku na maendlelo mo hambanahambana lama ma tirhisiwaka hi valavisisi loko va ri ku tsaleni ka milavisiso ya vona. Maendlelo lama ma xaxametiwa laha hansi hi Grover (2015) loko a ku: "*the three main research approaches are, quantitative, qualitative, and mixed methods*". Ku ya hi Grover ku na tinxaka tinharhu letikulu ta maendlelo ya ndzavisiso ku nga, maendlelo ma "*quantitative*, maendlelo ma "*qualitative* na maendlelo ma "*mixed*."

Eka ndzavisiso lowu ku tirhisiwa miehleketo leyi yi nga riki na xinghana ni tinhlayo hambi kuri ku kariwa hi xikalo. Leyi i ndlela yo kombisa mhaka yo va miehleketo ya risima kumbe leyi yi hlutekeke yi kandziyela timhaka leti ti nga hlamuseriwa mayelana na swilo. Tlhandlakambirhi endlelo leri ri nga tirhisiwa eka ku pimanisa leswi swi hlamuseriwaka ku ya hi nhlayo ya swona.

Creswell (2014) u hlamusela maendlelo ma ndzavisiso ma nkoka hi ndlea leyi:

...qualitative approach is, a research procedure of, comprehending a particular human, or social challenge, which is centred, on creating a complicated, integrated image, and conducted in, a natural context.

Endlelo ra ndzavisiso ra nkoka i ndlela ya ndzavisiso yo twisisa mitlhotlho yo karhi ya vanhu kumbe mitlhotlho ya vuxaka bya vanhu leyi yi vekiweke exikarhi hi xikongomelo xo tumbuluxa xivumbeko xo tika, xo hlanganahlangana lexi fambisiwaka hi vundzeni bya ntumbuluko.

Hi mikarhi hinkwayo loko ku lavisisiwa timhaka ta ndzavisiso ku tirhisiwa tindlela totala, ku tlhela ku longoloxiwa milavisiso hi ku hambana ka yona, laha ku tirhisiweke na nhlahluvo wo karhi ku kombisa ntikelo wa timhaka ta kona. Hikokwalaho Wild (2009:85) a hlamuselaka maendlelo lama hi ndlela leyi:

...a qualitative research is, the collection, analysis, and interpretation, of data, that cannot, be meaningfully quantified, that is, summarised, in the form of numbers, while other scholars, see it as a string of logic, that ultimately links the data, to be collected, and the conclusion, to be drawn to, the initial question of the study.

Ku ya hi Wild, ndzavisiso wa nkoka i ku nhlengeleta, nhlelo na nhlamuselo ya mahungu lama ma nga pimekiki hi ku hetiseka naswona mahungu lama ma nga tsariwa hi ku koma loko swichudeni swin'wana swi ri karhi swi ma vona ya ri nandzelelanonene lowu xikan'wekan'we wu hlanganisaka mahungu lama ma faneleke ku hlengetiwa ku katsa na swiboho leswi swi faneleke ku tekiwa eka swivutiso swo sungula swa ndzavisiso.

3.1.3. Nhlengeleto wa mahungu

Xidyondzeki Pritha Bhandari (2022) xona xi hlamuserile ku hlengetiwa ka timhaka loko xi ku:

...data collection is, a systematic process of, gathering observations, or measurements. Whether you are, performing research, for business, governmental, or academic purposes, data collection, allows you, to gain first-hand knowledge, and original insights into your research problem.

Ku ya hi xidyondzeki lexi nga laha henhla nhlengeleto wa mahungu i endlelo lerinene ro hlengeleta swivoniwa kumbe mipimo yo karhi hi nkarhi lowu ku endliwaka vulavisisi hi wona. Hambu u le ku endleni ka ndzavisiso wa bindzu, wa ximfumo kumbe wa swikongomelo swa xiakhademiki, nhlengeleto wa mahungu wu ku pfumelela ku kuma vutivi ku sungula kutani endzhaku ku ri kona u nga ta tumbuluxa xiphiso xa ndzavisiso lowu wu nga ku endliweni. Ku yisa emahlweni Pritha Bhandari (2022) u boxa leswi landzelaka loko mulavisisi a ri karhi a kunguhata ku endla ndzavisiso wa yena:

...while methods and aims may, differ between fields, the overall process, of data collection, remains largely the same. Before you begin, collecting data, you need to consider: The aim of the research, the type of data that you will collect, the methods, and procedures you will use, to collect, store, and process the data.

Ku ya hi marito ma Pritha Bhandari, hambu maendlelo na swikongomelo swo hambaana exikarhi ka tidyondzo, endlelo hinkwaro ra nhlengeleto wa mahungu ri va ri fana leswi hetisekeke.

Simplilearn (2023) yona yi hlamusela nhlengeleto wa mahungu hi ndlela leyi:

...the process of, gathering, and analyzing accurate data, from various sources, to find answers, to research problems, trends and probabilities, etc., to evaluate possible outcomes is, known as Data Collection.

Ntshaho wa lowu wu nga laha henhla wu hlamusela leswaku nhlengeleto wa mahungu i endlelo ro hlengeleta na ku tlhantlha mahungu kahle, kusuka ka swihlovo swo hambanahambana hi xikongomelo xo kuma tinhlamulo ta swiphiso swa ndzavisiso, mikhuva na ku koteka, na swin'wana, ku kambela mbuyelo lowu kotekaka. Simplilearn (June 2023) yi yisa emahlweni hi ku hlamusela leswi swi yelanaka na leswi yi swi boxeke laha henhla loko yi ku:

...data collection is, the process of gathering, measuring, and analyzing accurate data from, a variety of relevant sources, to find answers to, research problems, answer questions, evaluate outcomes, and forecast trends and probabilities. Accurate data collection is, necessary to make, informed business decisions, ensure quality assurance, and keep research integrity.

Samplilearn yi boxa leswaku nhlengeleto wa mahungu i endlelo ro hlengeleta, pima no tlhantlha mahungu hi ndlela leyinene kusuka eka swihlovo leswinene swo hambanahambana ku kuma tinhlamulo ta swiphiso swa ndzavisiso, ku hlamula swivutiso, ku kambela mimbuyelo na ku *bvumba mikhuva na ku koteka*. Nhlengeleto wa mahungu lamanene ma endla leswaku mulavisisi a kota ku teka swiboho hi xikongomelo xo endla mhaka yo va ndzavisiso lowu a wu endlaka wu kombisa nkoka no endla leswaku ndzavisiso wa yena wu kota ku hlangana wu va nchumu wun'we. Loko valavisisi va nga si tsala mlavisiso ya vona ku na leswi swi va bohaka loko swi ta eka ku endla, leswaku ku tsariwa leswi lavekaka. Mahungu ma kona lama ma faneleke ku va xisungusungu ma hlamuseriwa hi Samplilearn loko yi ku:

...During data collection, the researchers must, identify the data types, the sources of data, and what methods, are being

used. We will soon, see that there are, many different data, collection methods. There is, heavy reliance on, data collection in research, commercial, and government fields.

Mahungu lama ma tshahiweke eka ndzimana leyi yi nga laha ehenhla i wo kombisa ku hi nkarhi lowu mahungu ma hlengeletiwaka hi wona, valavisisi va fanele ku va va tiva tinxaka ta mahungu kumbe timhaka, swihlovo timhaka kumbe mahungu, ku katsa na maendlelo lama ma nga ta tirhisiwa. Wu tlhela wu kombisa leswaku hi ku hatlisa hi ta kota ku tiva maendlelo mo hambanahambana yo tala, ma nhlengeleto wa mahungu. Simplilearn yi gimeta ntshaho wa yona kuri xikongomelo xo paluxa mhaka yo ku fanele ku tshembiwa swinene eka nhlengeleto wa timhaka tihi na tihi leti ti lavisisiwaka, swatimali na le ka mfumo.

Babir (2016) u seketela hungu leri loko a ku: *“...before selecting a data collection method the type of data that is, required for the study should be determined.”* Babi u tiyisisa leswaku loko ku nga si hlawuriwa maendlelo lama ma nga tirhisiwa ku hlawula kumbe ku hlhluva mahungu ya ndzavisiso, ku fanele ku rhangwa ku tiviwa tinxaka ta mahungu ma kona ma ndzavisiso lowu nga ku endliweni.

Eka ndzavisiso lowu mulavisisi u ta tirhisa maendlelo mo sungula eku hlengeleteni ka mahungu ma yena. Maendlelo mo sungula i ku tlhantlha mahungu mantshwa kumbe lama ma nga si tshamaka ma hlengeletywa. Gratton and Jones (2010:08) va hlamusela maendlelo mo sungula hi ndlela leyi:

...primary research, generally refers to, research that, has involved, the collection of, original data, specific to, that particular research project, for example, through using research methods, such as, questionnaires or interviews.

Ku ya hi ntshaho lowu wu nga laha henhla valavisisi lava va paluxa leswaku hi ku angarhela maendlelo mo sungula ma kongomisa eka ndzavisiso lowu eka wona ku

hengeletiwaka mahungu mantshwa eka phurojeke ya ndzavisiso wolowo. Gratton na Jones va hetelela ntshaho lowu hi ku boxa leswaku eka maendlelo lama ku tirhisiwa nongonokoswivutiso kumbe nhlokohliso.

Mabbet (2007:34) yena u ri maendlelo ma ndzavisiso mo sungula “*Primary sources are the basic raw material for study.*” Ku ya hi Marwick (2001:26) maendlelo ma ndzavisiso mo sungula swi vula: “*sources which came into existence within the period being instigated.*” Marito ma Mabbet na Marwick ma hlamusela leswaku maendlelo ma ndzavisiso mo sungula i mahungu kumbe timhaka tintshwa ta dyondzo kumbe ndzavisiso lama ma sungulaka ku va kona hi nkarhi lowu ndzavisiso wu endlwaka hi wona.

George (15 January 2023) u yima na miehleketo leyi yi kombisiweke eka ndzimana leyi yi nga laha ehenhla hi ku vula leswi:

...Primary research is, a research method, that relies on, direct data collection, rather than relying on, data that's already been collected, by someone else. In other words, primary research is, any type of research, that you undertake yourself, firsthand.

Marito ma George ma paluxa leswaku maendlelo ma ndzavisiso mo sungula i endlelo ra ndzavisiso leri ri tiseketelaka hi nhengeleto wa mahungu lowu wo kongoma, handle ko tiseketela hi timhaka leti ti hengeletuweke hi van'wana. Hi ndlela yin'wana, i ndzavisiso wihi kumbe wihi wa mulavisisi lowu a endlaka ri ri ro sungula hi yena n'wini.

Eka tinxaka hinkwato ta maendlelo ya ndzavisiso yo sungula leti ti boxiweke laha henhla, mulavisisi u ta tirhisa nhlokohliso ku hengeleta timhaka ta ndzavisiso wa yena.

Seidman (1998:89) u vula leswi swi landzelaka mayelana ma na nhlokohliso:

...an interview, in qualitative research, is a conversation, where questions are asked, to elicit information. The interviewer is, usually a professional, or paid researcher, sometimes trained, who poses questions, to the interviewee, in an alternating series of, usually brief questions and answers.

Ntshaho wa Seidman u paluxa leswaku nhloko hliso kumbe inthavhiyu eka ndzavisiso wa nkoka i mavulavulelo laha swivutiso swi vutisiwaka hi xikongomelo xo humesela kumbe ku kuma mahungu kumbe timhaka. Seidman nakambe u humesela erivaleni mhaka yo va hi ku toloveleka muhloko hlisi ari mulavisisi wa ntokoto kumbe loyi a faneleke ku hakeriwa. U tlhela a boxa leswaku mulavisisi loyi nkarhi wun'wana u va a leteriwile hi timhaka ta vulavisisi no va na swivutiso swo karhi ku vutisisa kumbe ku swi kongomisa eka muhloko hlisisiwa va ri karhi va cincacinca hi swivutiso na tinhlamulo to koma swinene.

George (22 June 2023) u boxa tinxaka tinharhu ta nhloko hliso ti nga leti ti landzelaka:

- Mihloko hliso yo kunguhatiwa – ku vutisiwa swivutiso swo kunguhatiwa hi ku landzelelana loku pulaniweke
- Mihloko hlisonkalankunguhato – ku yiwa emahlweni na le ndzhaku vanhu va kona hinkwavo va tshunxekile, laha ku tlhelaka ku vutisiwa swivutiso leswi swi nga ta lava tinhlamulo tin'wana ta le ndzhaku.
- Mihloko hlisonkatsano – wu wela exikarhi ka nhloko hliso wo kunguhatiwa kumbe wo ka wu nga kunguhatiwangi naswona ku nga tlhela ku vutisiwa swivutiso leswi kunguhatiweke kumbe swo ka swi nga kunguhatiwangi.

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa nhloko hliso lowu kunguhatiweke hi xikongomelo xa leswaku na swivutiso swa kona ku ta va leswi swi kunguhatiweke swi tlhela swi kongoma. George (22 June 2023) u hlamusela nhloko hliso lowu kunguhatiweke hi ndlela leyi:

...structured interviews have, predetermined questions, in a set order. They are often closed-ended, featuring dichotomous (yes/no) or multiple-choice questions. While open-ended, structured interviews exist, they are much less common. The types of questions asked, make structured interviews, a predominantly quantitative tool.

Ntshaho wa George wu paluxa leswaku mihloko hliso yo kunguhatiwa i mihloko hliso leyi swivutiso swa yona swi nga kunguhatiwa hi sete leyinene. Mihloko hliso leyi yi va yi pfalekile naswona yi ti hlawulekisa hi swivutiso leswi tinhlamulo ta swona ti tsariwaka ti tele kutani ku hlawuriwa leti nga tona kumbe leti faneleke. Kasi hi hala tlhelo ku tlhela ku va na mihloko hliso yo kunguhatiwa, yo pfuleka, yo ka yi nga fani. George u gimeta ntshaho lowu hi ku vula leswaku tinxaka ta swivutiso leswi vutisiwaka eka mihloko hliso yo kunguhatiwa, swi endla leswaku mihloko hliso leyi yi va xitirho xa nkarhi hinkwawo xa endlelo ra ntalo.

3.1.4. Nhlelo wa mahungu

Ku ya hi Brown (2014:227-246) nhlelo wa mahungu i:

...data analysis is, the process of, inspecting, cleansing, transforming, and modeling data, with the goal of, discovering

useful information, informing conclusions, and supporting decision-making.

Ntshaho lowu wu nga laha henhla wu hlamusela leswaku nhlelo wa mahungu i ndlela yo kambisisa, ku basisa, ku cinca, na ku modhlila mahungu hi xikongomelo xo kuma timhaka letinene, swiboho leswinene na ku seketele vutekaswiboho.

Claude (2005:67) u hlamusela nhlelo wa mahungu hi ndlela leyi:

...data analysis has, multiple facets, and approaches, encompassing diverse techniques, under a variety of names, and is used, in different business, science, and social science domains.

Ntshaho wa Claude wu paluxa leswaku nhlengeleto wa mahungu wu na mavonelo mo tala na maendlelo, lama ma angarhelaka maendlelo ma tinxakanxaka ehansi ka mavito mo hambanahambana, naswona ma tirhisiwa eka mabindzu mo hambanahambana, ku katsa na tindhawu ta soxali sayense.

Ku yisa emahlwemi Xia na Gong (2015:300-311) va hlamusela nhlengeleto wa mahungu hi ndlela leyi:

In today's business world, data analysis, plays a role, in making decisions, more scientific, and helping businesses, operate more effectively.

Ku ya hi Xia na Gong mabindzu ma manguvalawa laha misaveni hinkwayo, ma pfuniwa hi mahungu lama ma hlengeletiwaka ku teka swiboho na ku va pfuneta ku tirha hi ndlela leyi faneleke yo vuyerisa swinene.

3.2. KU SONGASONGA NDZIMA

Hi laha mulavisisi a nga hlamusela hindlela yo komisa leswi ndzavisiso wa yena a nga wu endlisa xiswona, endlelo ra ku lavisisa ra nkoka, dizayini ya ndzavisiso, na ntlhantlho wa mahungu leswi swi pfunete mulavisisi hi maendlelo ya ndzavisiso lowu a nga wu endla hindlela yo landzelela swiphemu leswi nga eka ndzavisiso wa yena.

NDZIMA YA 4

4.1. KU KANELA KA KU THYIWA KA MAVITO YA MITLAWATIRHO EHANSI KA MASIPALA WA BOHLABELA EKA XIFUNDZANKULU XA MPUMALANGA, EAFRIKA-DZONGA

4.2. MANGHENELO

Hilaha hi hlamuseleke hi kona laha henhla, mavito ya mitlawantirho kumbe tisosayiti i ya nkoka swinene. Hi mavito lawa ya mitlawatirho vaakatiko va nga tiva swilo hinkwaswo leswi nga va pfunaka eka muganga lowu va nga eka wona. Mavito lama thiywaka tisosayiti ya tele swinene. Mulavisisi u hlawurile mangarimangani a xopaxopa wona.

4.2.1. Khomanani

Riviti “Khomanani ri vumbiwa ri suka eka riendli “ku khoma”, ku nga ku pfunana hi swokarhi evuton’wini ku katsa na ku xewetana ximfumo etindlwini leti va hlanganaka eka tona. Hikokwalaho, Machete na Magamana (2017:83) va nge: “(mavoko) ku hlanganisa ni ku hakanisa hi xikongomelo xo xewetana. Machete na Magamana (2017:83) va tlhela va ya emahlweni va nyika nhlamuselo ya riendli “ku khoma” hi ndlela leyi: “ku hlayisana kumbe ku pfunana evuton’wini.”

Riviti “Khomanani” ri wela ehansi ka hlayelo ra ndzeriso, laha munhu wo karhi a lerisaka kumbe ku byela vanhu va muganga hi xikongomelo xo va va tidyondzisa mhaka yo xewetana hi malwandla leswaku va ta kota ku tisa rirhandzu exikarhi ka vona. Kasi hi hala tlhelo swa endleka kumbe swa koteka ku va xivulavuri xokarhi lexi xi lerisaka kumbe ku byela vanhu leswaku va fanele ku dyondza ku hlayisana na ku pfunana leswaku vutomi byi ta kota ku va exikarhi kutani ku hanyiwa matlhelo hinkwawo.

Vanhu va muganga lowu byeriwaka ku dyondza ku xewetana hi ku khomana i vanhu lava loko ri xile va nga swi koteki ku xewetana ximfumo loko va hlanganile. Vanhu lava va tlhela va tsandzeka ku hlayisana na ku pfuna loko va ri karhi va hanya emugangeni wolowo. Loko ri xile hi vona munhu wihi na wihi hikokwalaho ko va a hanyanyile a tixewetela vandyangu wa yena ntsena, kambe a tsandzeka ku pfluxelana na vamakhelwana va yena. Na hi tlhelo ro pfunana kumbe ku hlayisana switano, munhu un'wana na un'wana u hlayisa no pfuna vandyangu wa yena ntsena. Hileswaku a nga lavi ku tiva leswaku vamakhelwana na maxaka ya yena va le ka xiyimo xa njhani hinkarhi wolowo.

Vito ra sosayiti ra “Khomanani”, ri thyiwa sosayiti emugangeni, ku dyondzisa vaakandhawu leswaku loko ri xile i swa nkoka ku xewetana hi xikongomelo xo tiva loko un'wana a nga pfukangi kahle emirini, na hi xikongomelo xo pfuna hilaha va nga kotaka hakona ku fikela loko a sisimuka emavabyini ya yena, a kota ku tiyimela na ku titirhela hi yena n'wini. Laha vanhu va dyondzisiwa leswaku loko ri xile va fanele va dyondza ku pfluxelana na vamakhelwana va vona.

Vito leri ri nga tlhela ri thyiwa sosayiti yi ri ndlela yo lemukisa vaakandhawu leswaku hambu yi ri ndhuna ya vona va fanele va dyondza ku ya yi pfluxela ekaya ka yona kan'we kumbe kambirhi en'hwetini handle ko hlangana no pfluxelana ehubyeni.

“Khomanani” i vito leri nyikiwaka sosayiti emugangeni ku endlela leswaku yi ta dyondzisa vanhu va muganga wolowo ku hlayisana. Laha sosayiti leyi yi nga ha tsundzuxa vateki leswaku loko va tekanile ku va nuna na nsati, va fanele va dyondza ku tihlayisa na ku hlayisa. Leswi swi ta endla leswaku vukati bya vona byi va lebyinene vutomi bya vona hinkwabyo.

Sosayiti leyi yi nga ha tlhela yi tsundzuxa vantshwa ku pfunana. Hindlela yin'wana ku tiva swokarhi swi na nkoka wo va u dyondzisa muntshwakulobye hi xikongomelo xo va a pfuneka evuton'wini bya.

Nakambe sosayiti leyi yi nga tsundzuxa vantshwa lava tekaneke ku pfunana hi timali emidyangwini ya vona. Hi marito man'wana loko va horile endzhaku ko tirha, munhu wihi na wihi wa boheka ku humesa hafu ya mali ya yena kutani va yi hlanganisa endhawini yin'we, va xava swa muti wa vona hi yona.

Vantshwa va nga ha tlhela va pfuniwa hi yona sosayiti leyi, eka timhaka hinkwato ka tona leti va hlanganaka na tona evuton'wini.

Swi nga ha koteka leswaku vatshwa va pfunana hi tlhelo ra timhaka to hluvukisa muganga wa ka vona hi swilo leswi swi nga ta tlhela swi va vuyerisa na vona.

Hambi vaakandhawu va nga ha tsundzuxiwa leswaku loko un'wana a weriwile hi khombo ro tika ro karhi, va fanele va pfunana ku herisa khombo leri leswaku loyi ri n'wi weleke na yena a ta kota ku sala a beriwa hi moya tanihi vona.

Emugangeni swa endleka ku ri vanhu vo tala lava va pfumalaka swakudya kumbe ku etlela va nga dyangi nchumu masiku hinkwawo. Ku pfumaleka loku ku nga ha humelela hikokwalaho ka leswi mitirho yi pfumalekaka laha tikweni. Sosayiti leyi yi nga tlhela yi pfuneta vamuganga ku pfuneta hi swakudya eka lava va nga riki na swona. Van'wana vanhu hambiloko swilo swi va talerile, a va swi koti ku pfuna van'wana, ematshan'wini yo nyika vamakhelwana, va teka swakudya leswi swi saleke va ya halata kumbe va nyika timbyana ti dya.

4.2.2. Tiyimiseleni

Riviti "Tiyimiseleni" ri vumbiwa ri huma eka riendli ra rhavi ra xitlhelelo "tiyimisela", ku nga ku tirha hi khinkhi kumbe ku tinyiketela.

Riviti “Tiyimiseleni” ri wela ehansi ka hlayelo ra ndzeriso, laha muvulavuri a lerisaka kumbe ku byela van’wana vanhu ku tiyimisela ehenhleri ka nchumu wihi kumbe wihi lowu va faneleke ku wu endla.

Riviti ra “Tiyimiseleni” ri thyiwa sosayiti emugangeni laha vaakandhawu va nga tikombaka va kombisa ku tsandzekaka eku tirheni ka migingiriko yo karhi va tiyimiserile. Emugangeni wolowo vanhu va nga va va nyikiwile mitirho yo hambanahambana leswaku va yi tirha, kambe va hetelela va kombisa vulolo ehenhla ka yona.

Sosayiti yi kala yi tumbuluxiwa, yi nyikiwa vito ra “Tiyimiseleni” leswaku yi ta tsundzuxa leswaku loko va nyikiwile mitirho ya le makaya va fanele ku tirha timbulu ta vona ti ri eka migingiriko leyi. Nhlayo ya lehenhla ya vatekaxiave loko va ri eku tirheni ka migingiriko leyi va nga averiwa yona va yi endla hi ku nonoka ivi loko muthori a va byela leswaku a va tirhi hi ku hatllisa, nhlamulo ya kona ku ri ku n’wi byela ku miyela tanihileswi mali ya yena yi nga yitsongo. Hileswaku matirhelo ya vona ma fambelana na mali leyi a va holelaka yona.

Vito ra “Tiyimiseleni” ri nga ha tlhela ri thyiwa sosayiti yo karhi ku lemukisa vantshwa ku tiyimisela swinene etidyondzweni leti va nga ti tsarisela eka tona ku humelela eswikambelweni.

4.2.3. Tiyimeleni

Riviti “Tiyimeleni” ri vumbiwa ri huma eka riendli ra xitlhelelo “tiyimela”, ku nga ku kota ku tiyimela ehenhleri ka nchumu wihi kumbe wihi lowu nga tshukaka wu humelela.

Riviti “Tiyimeleni” ri wela ehansi ka hlayelo ra ndzeriso. Leswi ri nga eka hlayelo ra ndzeriso, un’wana u lerisa kumbe ku byela van’wana leswaku va fanele ku dyondza ku tiyimela evuton’wini eka hinkwaswo.

Miganga yi na vanhu vo tala naswona lava va hambaneke hi tinyiko ta vona. Vaakandhawu volavo hi lava va nga ehansi ka vulawuri bya tindhuna to karhi. Vuswikoti bya vona na byona bya hambana. Vuswikoti bya vanhu lava byi tikomba emitirhweni ya vona ya siku na siku. Vo tala va vanhu lava a va swi koti ku tiyimela hi voxe eka migingiriko yo hlaya tanihi mitirho na swikolo.

Vito ra sosayiti ra “Tiyimeleni” ri thyiwa sosayiti emugangeni laha vaakandhawu va nga na xiphiko xo tsandzeka eka mhaka yo tiyimela. Vanhu va kona va tsakela swinene ku yimeriwa hi van’wana mikarhi hinkwayo. Ku tsandzeka ku tiyimela ku nga vangwiwa hi vulolo, ku ala ku tsundzuxiwa, na swin’wana.

Sosayiti yi nga thyiwa vito ra “Tiyimeleni” yi ri ndlela yo lava leswaku sosayiti leyi, ku va yona leyi dyondzisaka vantshwa ku tiyimela emitirhweni ya vona handle ko yimeriwa hi van’wana.

Vantshwa va nga tlhela va dyondza ku tiyimela hi voxe etimhakeni ta tidyondzo ku endlela mhaka yo va va pasa swa hombe eswikambelweni swo hetelela elembeni.

Sosayiti ya swi kota ku tlhela yi tsundzuxa vantshwa leswaku va tiyimela eka timhaka ta vona ta vukati. Loko vo tsandzeka ku tiyimela eka timhaka ta vukati swi ta endla leswaku miti ya vona yi va leyi nga fambisekiki vutomi bya vona hinkwabyo.

Vito ra sosayiti ra “Tiyimeleni” ri nga tlhela ri thyiwa sosayiti hi xikongomelo xo dyondzisa vantshwa ku tiyimela eka timhaka ta vufambisi kumbe vurhangeri bya tiko.

Vaakandhawu va fanele va dyondza ku tiyimela hi voxe eka mitirho yo hambanahambana leyi tumbuluxiwaka hi Xikwembu.

Swiphaza na switolo swo tala swi lawuriwa kumbe ku fambisiwa hi Vaindiya. Vinyi va tiko va tsandzeka ku rhangela tindhawu ta mabindzu kumbe to xavisela eka tona. Ku

tsandzeka ka vinyi va tiko ku fambisa tindhawu ta mabindzu swi vangiwa hileswi va durhaka ngopfu naswona a va swi tsakeli ku kolotisa, laha va tisirhelelaka hindlela yo tivisa mhaka yo va vanhu lava va va kolotisaka va faneleke kuva va hakela.

4.2.4. Chivirikani

Riviti “Chivirikani” ri vumbiwa ri huma eka riendli “chivirika”, ku nga ku tiyimisela eku endleni ka swokarhi. Machete na Magamana (2017:18) va hlamusela riendli “chivirika” loko va ku: “ku endla ntirho wo karhi hi ku tinyiketa lokukulu.”

Riviti “Chivirikani” ri wela ehansi ka hlayelo ra ndzeriso. Leswi ri nga eka hlayelo ra ndzeriso, un’wana u va a lerisa kumbe ku byela van’wana ku va fanele va dyondza ku tikarhetela ku tirha nkarhi hinkwawo loko va ri entirhweni.

Vanhu hinkwawo lava va rhangela kumbe va nga swirho, swi lava va ri lava va nga na vuswikoti byo chivirika naswona ku fanele ku va nga khumbeki helo hi timhaka ta vugevenga na leswi swi fambelanaka na byona. Leswi swi ta pfuneta vaakandhawu ku va na ku tshemba eka vona na ku tlhela va navela ku tirha na vona eka ntlawa lowu.

Riviti “Chivirikani” ri thyiwa emugangeni lowu vanhu va kona va tsandzekaka ku tirha ntirho hi ku tinyiketa hi timbilu ta vona hinkwato kumbe yi nga va yi ri ndlela ya ku va hlohletela ku yisa emahlweni matirhelo lamanene lama karhi ku tokotiwaka. Sosayiti leyi ku fanele ku va yona leyi yi dyondzisaka na ku hlohletela vanhu ku tirha hi ku chivirika. Vanhu lava va tsandzeka ku tirha ntirho hikokwalaho ka vulolo lebyi va nga na byona.

Riviti “Chivirikani” ri nga ha thyiwa emugangeni hi xikongomelo xo tsundzuxa vantshwa leswaku loko va ri exikolweni va fanele va chivirika swinene eka tidyondzo hinkwato leti va tidyondzaka leswaku loko lembe ri hela va ta kota ku pasa kahle, va

kuma tipesente leti hi tona va nga ta kota ku amukeriwa etiyunivhesiti to hambanahambana ta laha Afrika-Dzonga ku katsa na ta le matikwenimambe.

Sosayiti leyi yi kala yi tsundzuxa vantshwa hi ndlela leyi hi ku vona leswaku vo tala va vona va pasela ehansi lembe rin'wana na rin'wana naswona loko tiyunivhesiti ti nga va amukelangi, va sungula ku kunguhata timhaka ta vugevenga na vukhamba, leti ti hetelela ti endla leswaku va khomiwa va ya pfaleriwa vutomi bya vona hinkwabyo ekhotsweni.

Vatirhi va le makaya va tlhela va tsundzuxiwa hi yona sosayiti leyi, ku tirha hi ku chivirika eka mitirho yo hambanahambana laha va tirhaka kona. Loko vo tsandzeka ku tirha hi ku tiyimisela, muthori wa vona u ta va hlongola, va ya tshama emakaya ya vona, va hetelela va dlayiwa hi ndlala hi laha ku nga heriki. Hi xitalo, vanhu lava va chivirikaka emitirhweni ya vona, hi vona lava va nyikiwaka tinyiko to karhi to hlamarisa loko lembe ri hela.

Sosayiti leyi yi tlhela yi va na matimba yo tsundzuxa varhangelamfumo emugangeni ku tirha hi ku chivirika leswaku va ta kota ku pfuxa tiko ra kona.

Switano, ni le ka ndhuna na khabinete ya yona, sosayiti ya Chivirikani yi nga ha va yi tsundzuxa leswaku yi tirha hi ku chivirika eka mitirho yinkwayo hi xikongomelo xa leswaku mimbuyelo ya mitirho leyi yi ta hluvukisa vaakatiko hi ku angarhela emugangeni wolowo.

4.2.5. Tipfuxeni

Riviti "Tipfuxeni" ri vumbiwa ri huma eka riendli "ku pfuka". "Tipfuxeni" ri wela eka hlayelo ra ndzeriso, laha muvulavuri a lerisaka kumbe ku byela vanhu leswaku va tipfuxa hi voxe. Hileswaku vanhu lava va fanele va dyondza ku tiendlela swokarhi hi voxe.

Riviti leri ra “Tipfuxeni” ri thyiwa sosayiti emugangeni lowu vanhu va nga vaka va tsandzeka kumbe ku tikeriwa ku tiendlela swokarhi. Muakatiko wihi na wihi emugangeni lowu a tshamaka eka wona swi fanerile ku dyondza ku tihluvukisa yena n’wini.

“Tipfuxeni” i rin’wana ra mavito lama nga thyiwaka sosayiti emugangeni ku lemukisa vaakandhawu lava va nga evuswetini byo chavisa ku titumbuluxela swiphaza leswi va nga ta tixavisela leswi va vonaka ongeti swi ta va ngenisela mali yo va kota ku tihanyisa ni miti ya vona. Vanhu vo tala va pfumelela vusweti byi hlasela miti ya vona hikokwalaho ka ku tsandzeka ku tipulanela ku endla leswi swi nga ta hunguta vusweti lebyi.

Vito ra “Tipfuxeni” ri nga ha tlhela ri thyiwa sosayiti emugangeni hikokwalalo ka ku va va vona ku xaniseka ka vanhu hi switirhisiwa swa le mikosini. Loko nkosi wu herile, sosayiti leyi ku fanele ku va yona leyi yi yaka endhuneni ku ya lemukisa leswaku yi vonile ku kayivela ka swibye emikosini, naswona yi na makungu yo vamanana va sungula ku tlanga muhorisano wa swibye leswi swi nga ta tirhisiwa kona emikosini. Loko ndhuna na khabinete va hlerile, va ta va tsundzuxa leswaku a va fanelangi ku gema mali ya le henhla tanihi leswi vusweti byi nga byikulu emugangeni. Ivi va sungula ku hlenga mali mahelo ya nhweti yihi kumbe yihi ku nyikiwa mutekaxiave un’we loko n’hweti yi hela, kukondza vatekaxiave ka vona hinkwavo va enela hi swibye.

Sosayiti leyi yi nga swi kota ku tlhela yi tsundzuxa vaakandhawu ku tumbuluxa sosayitsongo, leyi emigangeni yo tala yi tiviwaka hi vito ra “xamganga”, leyi loko mutekaxiave wokarhi a humeleriwile hi khombo ra rifu, a faneleke ku nyikiwa mali ntsengo lowu yi wu gemeke. Leswi swi endliwa hikokwalaho ka ku va sosayiti leyi, yi vonile emikosini yin’wana ku nga dyiwi ku fikela loko va sosayiti yo lahla va tisile swakudya swa vona. Mali leyi yi pfuneta ku xava swakudya swo rhangwa swa nkosi swo fana na mapa, xixevo, tinamuneti, na swin’wana.

Vaakandhawu va nga tsundzuxiwa ku rhwala sabelo va jikajika na xitandi ku katsa na switandi leswi swi nga ekusuhi va ri karhi va tixavisela magwinya, miroho na

swin'wana. Hi ndlela leyi kombisaka matshalatshala yo ringeta ku tipfuxa vari swavo eka malinyana yitsongo leyi va yi kumaka.

Sosayiti yi tlhela yi tumbuluxiwa hi xikongomelo xo hlohlotela vaakandhawu ku ya eka ndhuna va ya kombela ku tumbuluxa senthara yo hlayisela swakudya leswi yi nga ta swi sweka leswi swi nga ta phakeriwa swisiwana emugangeni wolowo. Ndhuna u ta tlhela a tsundzuxa sosayiti leyi ku tsala mapapila va kombela mali yo pfuneta ku xava swakudya swa kona. Loko ndhuna na khabinete ya yena va swi twisisile, va ta tlhela va tsundzuxa sosayiti leyi ku hlohletela vaakandhawu ku ya titsarisela Endzhaku ka swona sosayiti yi ta kambisisa loko hi mpela vanhu lava va titsariseleke va ri swisiwana leswaku va ta kota ku humelerisa nongonokoxidzi wa vapfumari hi mfanelo ku kuma swo khomisa nyoka esenthareni yoleyo. Eku hetisekeni ka ku endla nongonoko lowu, va ta tlhela va tlhelela eka ndhuna ku ya n'wi komba leswaku na yena a ta kota ku tikhorwisa hi mahlo ya yena loko valongoloxiwa hinkwavo va fanerile ku hamba va ya phaka swakudya eka senthara leyi. Loko a enerisekile u ta va byela leswaku a va yisi emahlweni ntirho wa vona lowo saseka naswona va nga tirhi ku ya hi mfanelo ku endlela mhaka yo va vaakandhawu va va na swirilo ehenhla ka ntirho wa vona. Ndhuna a nga kala a boxa marito hikuva emigangeni yin'wana vurhangeri bya tisosayiti to tala loko mfumo wu byi nyikile mali, ematshan'wini yo ya tivisa ndhuna, byona byi avana hi mali leyi, byi tipfuxa byona n'winyi, hi ku titumbuluxela swibindzwana emigangeni yin'wana na le madorobeni, byi rivala leswaku a byi endlela tiko.

Sosayiti leyi yi nga tsundzuxa vaakandhawu ku tumbuluxa swirhapa swo hambanahambana emugangeni wolowo, va byala matsavu na swin'wana, leswi loko swi vupfile va ta xavisela vamuganga na van'waswimawusa vo hambanahambana.

Sosayiti leyi yi nga tsundzuxa vaakandhawu ku titumbuluxela xintlawana xo tlanga xitokofela xa mali, laha vatekaxiave va nga ta hlenga mali leyi va nga ta nyikana yona hi un'weun'we emaheleni ya n'hwetl.

4.2.6. Rhulani

Rhulani i riviti leri vumbiwaka ri huma eka riendli “rhula.” Riendli leri ri na tinhlamuselo timbirhi, ku nga ku susa leswi rhwariweke enhlokweni kumbe swi pakatsiwile emakatleni u swi veka ehansi. Kasi yin’wana nhlamuselo ya riendli rhula i ku va ndhawu yi miyerile, yi tlhela yi va yi ri hava madzolonga. Machete na Magamana (2017:194) va hlamusela riendli “rhula” hi loko va ku “ku susa leswi rhwariweke enhlokokweni.”

Machete na Magamana (2017:110) va ya emahlweni va ku “ku va munhu a hanya vutomi lebyinene.” Nhlamuselo yo sungula yi kombisa leswaku loko a ri na leswi swi n’wi tikaka, u fanele a swi rhulela eka sosayiti leyi. Kasi hi hala tlhelo nhlamuselo ya vumbirhi yi kombisa leswaku loko munhu a lava ku va na mahanyelo lamanene, u fanele a landzelela swileriso hinkwaswo swa sosayiti ya Rhulani. Riendli “rhula” ri nga ha tlhela ri va rito leri ri hi hlamuselaka ndhawu yo miyela na ku va loko vanhu va ri na ku tikeriwa, va byela van’wana leswaku va ta va pfuneta eka leswi swi va tikelaka.

Tanihi riendli, Rhulani i riendli leri ri nga eka hlayelo ra ndzeriso eka ririmi. Tanihileswi riendli leri, ri nga eka hlayelo ra ndzeriso, ri lerisa hi ku kombela vanhu va muganga leswaku i swa nkoka ku hanya hi kurhula no tlhela ri lerisa leswaku muakatiko un’wana na un’wana loyi a nga na ku tikeriwa evuton’wini, a rhulela eka yona ku tikeriwa loku. Hileswaku va muganga wolowo a va fanelangi leswaku va hanya hi ku tikeriwa yona yi ri kona.

Tanileswi ku vulavuriwaka hi mathyelo ya mavito ya tisosayiti, i swa nkoka ku hlamusela leswaku riviti Rhulani ri thiyiwile sosayiti yo karhi hi xikongomelo xa leswaku yi ta tisa ku rhula emugangeni. Hileswaku muthyi wa yona u yi thyile vito leri ku endlela mhaka yo va vatekaxiave hinkwavo va kucetela mhaka yo va vona va nga endlaka mhaka yo va emuganeni wolowo va phyuphya emimoyeni ya vona. Sosayiti leyi yi tlhele yi thyiwa vito leri hi xikongomelo xova munhu wihi kumbe wihi loyi a tikeriwaka hi swo karhi swi n’wi olovela ku rhulela eka yona swithavi swa yena.

Vanhu lava va tekaka xiave eka sosayiti leyi, ku fanekele ku va lava va nga basa swinene eka mahanyelo ya vona. Va fanele vari vaaakatiko vo kombisa mahanyelo na swiendlo swo amukelekaka evanhwini. Ku va sosayiti leyi yi ri na swirho leswi swi nga na mahanyelonene, swi ta endla leswaku vanhu hinkwavo lava va nga na ku tikeriwa evuton'wini va tsutsumela eka yona ku ya tekaxiave, leswaku yi ta kota ku va olovisela vutomi loko va ri karhi va hanya emugangeni wolowo yi nga eka wona. Hileswaku loko va yile eka yona va ta kuma ku rhula hilaha ku nga heriki kumbe evuton'wini eka malembe ya vona ya ku hanya hinkwawo.

Swiphiqo swi sindzisa mhaka yo va vanhu van'wana emugangeni va kala vumbantlawa lowu, va tlhela va wu thya vito ra "Rhulani", i ku va va vona vaakandhawu va xaniseka swinene hi swiphiqo swo fana na vugevenga, vupfinyi, ku dlayana loku ku nga kona exikarhi ka rimbewu ra xisati na xinuna, na swin'wana swiphiqo leswi nga boxiwangiki.

Loko hi langutisa tlhelo ra vugevenga laha tikweni hinkwaro, hi kuma leswaku byi tinyikile matimba swinene hikuva siku na siku ku hlayiwa mahungu hi xitalo tani hi mhaka yo tekeriwa ka timovha, mali no dlayiwa hikokwalaho ka ku vangisana switulu na swin'wana.

Eka vupfinyi hi kuma leswaku vaxinuna va pfinya vaxisati na vana va vona laha loko mutswari wa xinuna a pfinyile n'wanaxidzi wa yena, a tsakelaka leswaku swi nga paluxeriwi maphorisa hi ku chava leswaku a nga khotsiwa vutomi bya yena hinkwabyo. Loko swi humelerile hi ndlela leyi, mutswari wa xinuna u byela nsati wa yena (mutswari waxisati) kun'we na marhumbu yakwe lama a ma endleke timhaka ta masangu handle ka mpfumelelo leswaku loko vo ya va ya mangala mhaka leyi ehubyeni kumbe emaphoriseni, u ta va dlaya. Vana lava va pfinyiweke hi vatswari va vova vaxinuna va hetelela va onhakeriwa hi vutomi kumbe vana lava va hundzeke muti ri xile kumbe ku tswala swilema na swigono.

Etikweni hinkwaro ku tshama ku ri na ku dlayana exikarhi ka vaxinuna na vaxisati hikokwalaho ka leswi ku pfumalekaka ntshembano exikarhi ka vona. Leswi swi

endlaka leswaku vana na maxaka va sala va xaniseka na ku va xilondza lexi xi nga ta ka xi nga holi etimbilwini ta vona.

Nakambe loko hi languta vanhu lava va nga dyondzangiki hi kuma leswaku vo tala va vona a va na mitirho hikokwalaho ka leswi mfumo wu tirhisaka tithendara ntsena, laha hi kuma leswaku van'watithendara va thola maxaka ya vona ntsena, ivi va siya lavan'wana ehangle va ri karhi va dlayiwa hi ndlala, kutani vaakandhawu van'wana lava va nga na xivono xo kota ku herisa ku xaniseka loku, va vumba ntlawa kumbe sosayiti, va yi thya ku i Rhulani hikokwalaho ko naveka mhaka yo herisa minxaniseko lei yi kumekaka eka vaakandhawu.

Sosayiti leyi yi tlhele yi thyiwa vito ra Rhulani leswaku vatekaxiave va yona hinkwavo ku va vona lava va nga ta fambafamba na muganga hinkwavo, na ku tlhela va kota ku ya kwihi kumbe kwihi lomu vanhu va hlengeletaneke hi xitalo ku ya vulavula hambu ku byela vanhu emugangeni hi ntirho lowunene lowu va tirhaka wona. Vatekaxiave hikuya hi nhlawulo wa swipikara, swa fanela kuri va kombisa vuswikoti byo paluxa hungu hi ndlela yo amukeleka evanhwini hikuva xikongomelo xa yona i ku tisa ku rhula emugangeni. Mhaka leyi yi endlaka kuri yi tihlawulekisa hi nhlayo ya xitalo ya swirho yi va na swirho. Mhaka leyi yi ta kucetela swirho hi xitalo ku kula yi ringana na ndlopfu hi ku copeta ka tihlo.

Sosayiti leyi yi tlhele yi thyiwa vito leri, vatekaxiave va yona va ri na ntokoto wa leswaku ko fanela ku va swona leswi faneleke ku rhanga swi va na ku rhula emugangeni, swona hi swoxe na ku tlhela swi va na mahanyelo lamanene esosayitini na le vanhwinini. Swirho leswi swi fanele swi va va na xivono lexinene na maambalelo lamanene. Mahanyelo, maambalelo na gangiselo ya swirho swa sosayiti emugangeni, hi wona lama ma endlaka leswaku vanhu va muganga va kokeka rinoko, kutani va tinyiketela ku ya titsarisela eka yona leswaku va ta kota ku va swirho swa yona. Hileswaku loko swirho swa yona ku ri leswi swi nga na mahanyelo lama ma nga amukelekiki evanhwini, sosayiti yoleyo a yi nge swi koti ku tswala mihamdzu leyinene evan'hwini naswona vanhu va ta chava ku titsarisela eka yona.

Vito ra Rhulani ri tlhele ri thyiwa sosayiti yo karhi xi ri xikombiso xo kombisa mhaka yo va mutekaxiave wihi kumbe wihi wa yona a ta swi kota ku tiyisela xo biha na xo saseka leswi yi kongomanaka na swona emugangeni hi nkarhi wa ntirho. Loko swirho swa wona swo tsandzeka ku tiyisela, swi vula leswaku swi tlhela swi tsandzeka ku humelerisa xikongomelo xa wona.

Ntlawa kumbe sosayiti leyi, i ya nkoka swinene emugangeni. Mavito ya tisosayiti hinkwato emugangeni, ya pasisiwa hi ndhuna ya muganga wolowo yi nga eka wona. Ndhuna na khabinete ya yona hi vona lava va hlelaka vito leri ehubyeni, hi ku tirhisana swin'we ni vaakandhawu kumbe ku ya hi vaakandhawu hi tlhelo ro fumiwa. Va endla leswi va ri karhi va xopaxopa swinene ntirho lowu yi lavaka ku tirha wona, va ri karhi va xiyaxiyisisa swinene na vurhangeri lebyi byi yi rhangelaka loko byi ri na mahanyelo lamanene ku katsa na loko byi ta swi kota ku yi fambisa ku fikela loko yi tswala mihandzu leyinene emugangeni.

4.2.7. Vonani

Riviti “vonani” ri vumbiwa ri huma eka riendli “vona” ku nga ku langutisa swo karhi. Marhanele na Bila (2016:740) vona va ri riendli “vona” swi vula ku: “ku languta, ku langutisa, ku cingela, ku civuka, ku honoka.” Swidyondzeki leswi swimbirhi leswi swi tshahiweke laha henhla swi tshikelela mhaka yo riendli “vona” ri vula ku languta leswi munhu a kombiwaka swona hambu kuri mhaka leyi yi nga eku endlekeni eka mikarhi yoyoleyo. Swidyondzeki leswi swi kotile ku dlayelela nhlamuselo ya vona hi ku tlhela va nyika na vamavizweni va riendli “vona”, ngopfungopfu, vo huma eka tindzin'wana tin'wana vo fana na langutisa, cingela, civuka na honoka.

Riviti “Vonani” ri wela ehansi ka hlayelo ra ndzeriso. Laha ku va ku ri na muvulavuri loyi a lerisaka kumbe ku byela vanhu leswaku va langutisa leswi yena a swi vonaka swi ri karhi swi humelela evuton'wini bya vanhu kumbe emugangeni lowu a tshamaka eka wona vusiku ni nhlikani. Eka tsalwa ra dikixinari swidyondzeki Bila na Marhanela (2016:741) swi hlamuserile riviti “Vonani” tanihi “hlayelo ro lerisa, langutani kumbe

xiyaxiyani.” Nhlamuselo ya Marhanele na Bila yi kombisa leswaku eka muganga lowu ku na swilo swo tsakisa kumbe swo biha, leswi nga ku humeleleni, leswi xivulavuri xi lavaka leswaku vaakandhawu va swi lemuka ku endlela mhaka yo landzelela kumbe ku swi tshika loko ku ri ku hi leswo biha.

Riviti “Vonani” ri thyiwa sosayiti emugangeni lowu vanhu va wona va nga swi kotiki ku landzelela swilo leswi swi nga ku humeleleni hikokwalaho ka leswi va nga swi tekeliki enhlokweni. Hileswaku loko ri xile xa vona i bula hi swilo leswi swi nga vuyerisi nchumu. Vanhu lava va hundzuka mabofu loko swilo swa kona swi ri karhi swi humelela.

Riviti “Vonani” ri nga ha thyiwa sosayiti emugangeni lowu vanhu va kona va tshamaka va ri karhi va dlayana ku va tsundzuxa leswaku loko vo langutisisa no kambisisa, va ta kota ku swi vona leswaku ku dlaya i xidyoho lexikulu eka xikwembu nakona swa pfalerisa ekhotsweni.

Hi hala tlhelo riviti “Vonani” ri nga ha thyiwa sosayiti yi ri ndlela leyi yi nga lemukisaka vayivi mhaka yo va fanele vaveka tihlo ehenhleri ka vuyivi lebyi endliwaka hikuva hi rin’wana ra masiku tinyarhi ti ta vuya hi vona.

Vatswari hi ku angarhela va nga tsundzuxiwa hi sosayiti leyi, ku vona leswaku va yisa vana va vona etiyunivhesiti leswaku va ya dyondzela mitirho leyi va yi lavaka ku endlela mhaka yo kuma vuswikoti byo titirhela. Vantshwa vona swa laveka ku nga tlhela va tsundzuxiwa mhaka yo lemuka leswo loko vo hatlisa, khombo ra kona iku kavanyeteka ka timhaka ta vona ta dyondzo leyi yi nga xitlhangu evuton’wini bya vona.

“Vonani” i rin’wana ra mavito lama thyiwaka tisosayiti ku endlela ku lemukisa vaakandhawu ku languta hinkwaswo swa kahle, leswi swi nga tisaka nhluvuko emugangeni wa ka vona.

Loko vanhu va ri emitlangwini, va cina swinene va ri karhi va gila migilo ya vona hi ku landza tinsimu leti chayiwaka. Hi nkarhi wolowo va va va nyanyukile swinene.

Hinkwavo ka vona va va va langutile eka vacini, va ri karhi va hlekelela. Ku kombisa leswaku va tsakile naswona micino ya kona ya tsakisa, u ta twa hiloko va ri karhi va ku langutani leswi va cinisaka xiswona.

4.2.8. Miyelani

Riviti “Miyelani” ri vumbiwa ri huma eka riendli “miyela”, ku nga ku pfala nomu loko van’wana va ri karhi va vulavula. Machete na Magamana (2017:140) loko va ku swi vula: “ku nga vulavuli.” Leswi swi fambelana khwatsi na ku nga bi pongo kumbe huwa.

Riviti “Miyelani” ri wela ehansi ka hlayelo ra ndzeriso. Laha xivulavuri kumbe movulavuri a nga kona, ku va ku ri na vanhu vo tala lava va baka pongo kumbe huwa. Muvulavuri u se wa va tivela hinkwavo ka vona leswaku nkarhi hinkwavo vo tshamela ku ba huwa hi mikarhi leyi van’wana vanga eku vulavuleni. Emigangeni yo tala ku na vanhu lava va swi kotaka ku vulavula va ri voxo, leswi endlaka leswaku naloko va ri exikarhi ka van’wana vova vo tshamela ro jakatseka, swi nga khathaleki na ku va vulavula na mani. Eka ndhawu leyi ku va ku ri karhi ku vulavuriwa kumbe ku endliwa migingiriko ya risima. Hi nkari lowu movulavuri a twaka ku jakatseka kumbe huwa, wa va miyeta ku endlela mhaka yova ntshungu hi ku hetiseka wu fikelela hungu leri ku vulavuriwaka hi rona hi xikongomelo xo kota ku angula eku heteleleni.

Riviti “Miyelani” ri thyiwa sosayiti emugangeni lowu vanhu va kona va tshamaka va ri karhi va ba huwa swi nga fanelangi hi mikarhi ya ntirho. Mikarhi yo tala loko vatirhi vo tirha vajakatseka hi pongo, swi endla leswaku na ntirho wu famba hi ku nonoka hikuva van’wana va tolovele leswaku loko va vulavula, va vulavula na hi mavoko, kutani ntirho wu nga ha fambi. Mulanguteri wa vatirhi loko a vona mhaka leyi, u fanele ku va byela mhaka yo va miyela kumbe va tirha va miyerile.

Ehubyeni i ndhawu ya nkoka swinene hikuva hilaha timhaka ta tiko na swin’wana swi vulavuriwaka kona. Hi siku leri swilo swokarhi swi humelelaka hi rona ku va ku tele swinene hi vanhu hi ku hambanahambana ka tikomiti ta muganga leti va welaka eka

tona. Lavo tshwa emilon'wini a va swi koti ku miyela naloko va swi vona leswaku nkarhi wo sungula ntirho wu fikile. Leswaku nkarhi wo sungula ntirho wu fikile, swi tikomba hiloko mufambisi wa ntirho wa siku rolero a va kombela leswaku va n'wi lomba tindleve. Laha vanhu lava va nga swi koteki ku yingisela van'wanyana hi nkarhi lowu va nga eku vulavuleni, vo yisa emahlweni pongo kumbe huwa, leyi tsandzisaka na mufambisi wa ntirho ku wu sungula kumbe ku wu yisa emahlweni. Loko mufambisi wa ntirho wa siku rolero a swi vonisa sweswo, o fanela mhaka yo va lerisa ku miyela, ku endlela leswaku ntirho wu famba khwatsi. U fanele a va lerisa a ku "Miyelani", mi yingisela mina ntsena haleni. Lava va tsandzekaka ku miyela hikokwalaho ka ku va va tshwile emilon'wini, mufambisi wa ntirho u fanele a teka xiboho xa leswaku va hlongoriwa ehubyeni swa siku rolero ntsena, leswaku va ta kota ku sala va tirha handle ko kavanyetiwa.

Riviti ra Sosayiti ra "Miyelan" ri nga tlhela ri thyiwa muganga lowu vanhu va kona va tshamelaka ku ba huwa naloko va ri emikosini. Leswi swi tala ku endliwa hi vantshwa hikuva hi xitalo enkosini i van'wamahonisi van'waswayila ku tshama etendeni, va yima hala handle va vulavurisana va ri karhi va titimulela torha hi swakunwa swa vavanuna. Naloko va byeriwaka leswaku va ba huwa a va ha swi twi hikokwalaho ko va se va khomile tipulaga. Hi nkarhi lowu, munhu loyi a nga na matimba ma ku va miyeta i mufundhisi loyi a nga hlawuriwa ku nyika rito ra Xikwembu eka siku rolero hikuva handle ka swona rito ra yena a ri nge twiwi hi munhu siku rolero.

Riviti "Miyelan" ri tlhela ri thyiwa sosayiti emugangeni lowu vana va xikolo va tshamelaka ku ba huwa loko vadyondzisi va ri eku dyondzeni. Loko vana va ba huwa loko va ri etlilasini, va tala ku tsandzeka ku yingisela, va feyila loko lembe ri hela kumbe va pasela ehansi, tiyunivhesiti ti tsandzeka ku va amukela leswaku va dyondzela mitirho leyi va yi lavaka.

Riviti "Miyelani" ri nga ha thyiwa sosayiti emugangeni lowu vanhu va kona va tshamelaka ku rila loko swilo swa vona swi nga va fambeli kahle. Van'wana va vanhu lava va tshamela ku rila swi tlhela swi terisa vusiwana loko va apulaya mitirho va tlhela, va vitaniwa eka mihloko hliso yo hambahambana kutani va hetelela va nga humeleli

eka yona. Laha ntirho wa sosayiti ya “Miyelani”, ku ta va ku ri ku khongotela lava swi va humelelaka hi ndlela yoleyo hi ku va byela va miyela va tlhela va tshikela kumbe ku rhulela Xikwembu hinkwaswo leswi swi va humelelaka.

4.2.9. Ringetela

Riviti “Ringetela” ri vumbiwa ri huma eka riendli “ringeta”.

Riviti “Ringetela” ri wela ehansi ka rhavi ra xivuyevuye eka vuvulavuri, laha mhaka yi endliwa hi ku yi vuyelela ko tala.

Vanhu va miganga yo hambanahambana va hanya mahanyelo mo hambanahambana. Van’wana va tshamela ko ku tirha migingiriko yo hambanahambana loko ri xile. Yin’wana ya mitirho leyi ya vevuka kasi yin’wana ya tika swinene. Mitirho leyo vevuka yi rhandziwa swinene hi malolo kasi leyo tika yi tsakeriwa hi vanhu lava va tirhaka hi khinkhi. Vanhu lava lolohaka va tala ku tirha va ri karhi va gungula masiku hinkwawo. Hi nkarhi wa tiya na swakudya swa ninhlikani, loko malolo ma hetile ku dya a ma ha lavi ku tlhelela entirhweni, ma tata mabulu ma tshamile ehansi, ma ri karhi ma hleka ma tlhela ma hetelela hi ku phakatana na hi mavoko ku fikela loko mulanguteri wa wona a ma khahla ku endlela mhaka yo ma sukuyima ku sungula ku tirha. Man’wana ma malolo lama, loko ma khumukile hi xa mundzuku xa kona a ma ha yi entirhweni hikokwalaho ka vulolo bya wona. Swi tikomba kahle leswaku ma va ma tele ku ringetela loko mitirho ya kona yi tirheka. Malolo lama ma tlhela ma tsandzeka ku famba ma ri karhi ma lavalava yin’wana mitirho leyi ma yi tsakelaka leswaku ma ta kota ku tirhela mindyangu ya wona. Man’wana ma tsandzeka no yisa vana va wona exikolweni hikokwalaho ka vulolo bya wona.

Riviti “Ringetela” ri nga thyiwa sosayiti yo karhi emugangeni hi xikongomelo xo hlohlotela vaakandhawu ku tshama va ri karhi va ringetela ku tirha kumbe ku lavalava mitirho ku endlela mhaka yo va tirha va ta khensiwa hi swa le mandleni ku hlayisa

mindyangu. Hileswaku a va fanelangi va karhala ku tshama va ri karhi va lavetela mitirho leyi hambileswi yin'wana ya yona yi tikaka swinene.

Vadyondzi na swichudeni hi vona lava va nga ta fambisa tiko Afrika-Dzonga mundzuku. Vanhu lava va fanele va swi tiva swinene leswaku ku dyondza swa tika swinene hikuva swi lava munhu a kanya mbilu hi minkarhi ya dyondzo. Hileswaku swi koxa munhu mhaka yo tiyisela no ringetela mhaka yo hlaya leswi va dyondzisiwaka swona esikwini rihi kumbe rihi. Un'wana na un'wana loyi angani ku navela ehenhleri ka ku tihluvukisa eku hanyeni kakwe wa boheka ku tidyondzisa ku tshamela ro ringetela eka ku hlaya hambiloko swi tika swilo swa kona leswaku va ta kota ku tsala kahle xikambelo xa ku hela ka lembe, va tlhela va pasa, va amukeriwa etiyunivhesiti na le tikholeji, va dyondzela mitirho leyi va yi tsakelaka, va heta, va vuya va ta tirha kahle kwihi kumbe kwihi hi ndlela leyi va tsakelaka ha yona kwala Afrika-Dzonga.

Riviti "Ringetela" ri nga ha thyiwa emugangeni ku lemukisa vatswari leswaku loko un'we wa vona a hundzile, loyi a saleke u fanele a sala a ringetela ku lavalava loyi a nga ta sala a hlayisa vana na ku endla leswaku muti wa yena wu sala wu hanya wu ya emahlweni tanihi miti yin'wana. Mhaka leyi yi ta tiyisisa ku vona kuri ndyangu wolowo wa hlayiseka handle ko va wu hahluka. Na laha ku nga lo thalaniwa kunene, munhu wihi na wihi kwala va kumekaka kona va fanele va ringetela mhaka yo kuma nghamu yintshwa ku endlela kuri rihanyo ri kota ku famba kahle.

Vantshwa lava tekaneke na vona va fanele va dyondzisiwa leswaku loko va lwile a swi vuli leswaku va fanele va hambana kumbe ku thalana. Swi boha ku ringetela no tivuyeta na ku tiaka leswaku rirhandzu ra vona na vana ri ta kota ku vuyela evutshan'wini lebyinene. Ku ringetela loku ku tisiwa ngopfu hileswi vantshwa vo tala loko va hlanganile na swiphiqokulu, va tisungaka, va siyela vatswari gome.

4.2.10. Byelamina

Riviti “Byelamina” i rito leri nga vumbiwa kusuka eka swiaki swa ririmi swimbirhi eka nsinya wa riendli “byela” na risivinene “mina”. Machete na Magamana (2017:14) hi ku yima na hungu leri ri paluxiweke eka ndzimana leyi yi nga hundza hi ku vula leswi: “ku hlamusela/tivisa un’wana mhaka yo karhi.”

Swidyondzeki Magamana na Machete (2017:138) vona va hlamuserile risivinene “mina” eka nhlamuselo ya vona loko va ku:

“munhu wa ku sungula eka ntlawa wa 1 eka vun’we.”

Riviti “Byelamina” i nhlamulo ya xivutiso xa “Ndzi ta byela mani?” Laha ku va na vatekaxiave lavo tsandzaka ku loko va ri na timhaka kumbe swin’wana leswi swi va tikelaka, va nga swi tiveki leswaku va ta ya swi rhulela vamani.

Emigangeni hi ku hambanahambana ka yona ku tshama ku ri na swiphiqo swo hambanahambana etindhawini hi ku hambanahambana ka tona. Swiphiqo leswi mikarhi yin’wana swi endla ku vaakandhawu va kombisa ku tsandzeka ndlela yo hanya kahle ni van’wana vanhu kwala mugangeni. Van’wana va swi tsakela ku tikuma va humile eka swiphiqo swa muxaka lowu, kambe hi nkarhi wolowo ku va ku ri hava laha va nga ta kuma vaakandhawu vo pfuna eku ololoxeni ka swiphiqo leswi. Muakandhawu wihi kumbe wihi loyi a hanyaka eka muganga lowu u va a ri hava nkarhi wo a pfuna un’wana. Loko vanhu va ri hava ndhawu laha va nga ta rhulela kona swiphiqo swa vona, swa endleka leswaku va titekela vutomi bya vona hi voxo. Hi xitalo laha mahanyelo ya muxaka lowu ma humelelaka kona, hilaha ku talaka ku va ku ri na vaakandhawu lava va hlohletelaka vaakandhawukulorhi leswaku vatshiketa ku pfuna van’wanyana hikokwalaho ko vona leswaku vona swa vona swiphiqo va swi kota ku swi ololoxa siku rihi kumbe rihi.

Manguvalama ku voniwa vantshwa tanihi vanhu lava nga na swiphiqo swo tala, swo hambanahambana laha misaveni ku ya hilaha va tshamisana xiswona hi ku hambanahambana eka miganga leyi va kumekaka ka yona vantshwa lava nga riki swikolweni, etikholichi na le tiyunivhesiti hi vona lava va talaka ku va na swiphiqo leswi va tlhelaka va tsandzeka ku swi ololoxa ivi eku heteleleni va titekela swiboho leswi

endzhaku swi nga ta vangela vatswari, rixaka, Ndzawulo ya Dyondzo ya Masungulo gome leri va nga ta tsandzeka no ri rivala evuton'wini bya vona hinkwabyo.

Vantshwa lava hi mikarhi ya dyondzo vakota ku tumbuluxa rirhandzu leri nga tlhaveriwiki hi dyambu, va tiyimisela eka rona ku tlula dyondzo leyi va landzeleke yona, leyi yi nga ta va pfuna ku fikela loko va heleketiwa endlwini ya vona yo hetelela. Hikokwalaho ka leswi rirhandzu ri phuphekaka bya mberha nimixo, ri sungula ku vuna hileswi exikarhi ka varhandzani lava havambirhi ku ri na loyi a sungulaka ku kokela endzhaku, a kombisa ku ka a nga swi tsakeli ku yisa rirhandzu ra vona emahlweni.

Loyi timhaka leto biha ti humelela ka yena, u sungula ku tikomba ongeti a nga hanyangi kahle emiehleketweni ya yena, kutani a hetelela a nga ha landzeleli timhaka ta tidyondzo ta yena hikokwalaho ka ku va miehleketo ya yena yi ri eka mhaka yo thariwa hi murhandziwa wa yena loyi wo rhandzeka hi ra moya ku suka emakorhweni na vuenti bya lembilwini. Ku tumbuluka ka xiyimo u sungula ku ehleketa leswi a nga swi endlaka ku ololoxa xiphigo lexi, hi ku landzelerisa eka xirhandzwa xa mbilu ya kwe ni moya lexi xi kombaka mhaka yo vuna ka rirhandzu leswaku xiphigo xi nga va xi ri xihl.

Loko swo kumeka leswaku u kokiwile hi un'wana rinoko ku fikela loko a rhandzana na yena, u hetelela a tidlaya hi tiphilisi to dlaya kumbe a tisungela ekamareni leri yunivhesiti yi n'wi rhurheleke eka yona. Ku dlaya loko ku vangwiwa hileswi a tibyeleke mhaka yo va ku nga va ni munhu loyi a nga n'wi phofulelaka ta le mbilwini yakwe ku kota ku pfuneka ku ololoxa mhaka leyi, a rivala leswaku muakatiko wihi ni wihi emisaveni leyi ya Yehovha a swi fanelangi kuva a nga titekela xiboho xa makumu hi yexe. U fanele a kombela kumbe ku byela swichudenikuloni kumbe van'wana va valeteri va yena ku n'wi pfuna eka swiphigo hinkwaswo leswi a vonaka ongeti loko o swi wela hi le henhla, swi nga tshuka swi n'wi vutlele vutomi bya yena a nga ehleketangi nchumu.

Malembe hinkwawo endzhaku ka mbuyelo wa giredi ya 12, ku va na vadyondzi vo tala lava va titekela swiboho swo chavisa endzhaku ko kuma leswaku va tsandzekile ku

pasa lembe rolero. Vaakandhawu va masiku lawa loko vo vona mhaka yo swi tsandzile, vo tidlaya hi ku teka xiboho xo tisunga kumbe va nwa maphilisi kumbe swin'wana leswi swi nga ta kota ku herisa vutomi bya vona. Van'wana va khandziya tiyindlu ta tiapusithezi, kutani va ticukumetela ehansi hi xikongomelo xo tidlaya. Mhaka leyi yi hi fikisa laha vaakandhawu lava nyikiweke hi tlhelo ra swa swivono swo hambanahambana, leswi swi nga kotaka ku sirhelela vutomi bya swichudeni na vadyondzi, va dyondza ku va tshinelela swikambelo swi nga si sungula, va va byela mhaka yo loko vo tshuka vakongomanile nawo mabibi ya mbilu swiphiqo vo fanela va byela vona lhi xikongomelo xo kota ku va pfuna ku swi ololoxa.

Vatswari vo tala na vona va tisunga loko va vona leswaku swilo swa vona a swi fambi kahle evuton'wini. Mhaka leyi yi humelela swinene eka vantshwa hikuva na vona loko va ri na leswi swi va karhataka etimbilwini ta vona, a va swi koti ku byela vatswari va vona leswaku va va pfuna ku huma eka swona, va teka xiboho xo sungula hi ku tsala xipapilana xo kombisa leswaku va tidlayela yini ivi endzhaku va tidlayela ekusuhi na kwala va veveke xipapilana.

4.2.11. Katekani

Riviti "Katekani" ri wela ehansi ka hlayelo ra ndzeriso. Ku va ri ri ka hlayelo ra ndzeriso, swi komba mhaka yo laha muvulavuri wa lerisaka kumbe ku byela van'wana leswaku va kateka kumbe va ta na matshalatshala lama endlaka leswaku eku hetelelni ka vona va humelela, va va na swavona evuton'wini bya vona.

Muakandhawu wihi na wihi u tswariwa ni nyiko ya yena leyi a nyikiweke hi Xikwembu, leswaku a ta kota ku hanya hi yona kufika loko ntsumbu wu tlheriseriwa emisaveni kutani moya wu tlhelela etilweni eka n'wini wa wona, loyi ku nga yena mutumbuluxi wa hinkwaswo leswi swi nga laha misaveni. Tinyiko ta vanhu hinkwavo lava va nga laha misaveni ti hambanile hi ku landza mitirho leyi va faneleke ku tirha yona leswaku ku va yona leyi yi va tiselaka tinyiko leti.

Vanhu lava va nyikiweke nyiko yo tihanyisa ku vava hindlela yo herisa vutomi bya vaakandhawu va tsemelela swin'wana swa swirho swa miri ku ya xavisela va ka Mayimayi, hi vona lava Xikwembu xi va nyikeke nyiko yo biha ku tlula tinyiko hinkwato ta vanhu lava va nga etikweni hinkwaro ka rona.

Misava hinkwayo yi tshama yi ri karhi yi rila hi vugevenga lebyi humeleshaka eka matiko hinkwawo. Vadlayi va vona i vanhu lava va nyikiweke nyiko yo tihanyisa hi mali ya ku gevenga van'wana.

Mhaka yi kombisa ku va swilo swi cincile manguvalama hikuva vatswari na vana a va tshembani. Hambu ku ri nuna na nsati na vona a va tshembani. Muakandhawu wihi kumbe wihi u heleriwile hi ku tshemba ehlenheleni ka vaakatiko lava a hanyaka na vona. Vanhu va tshemba Xikwembu ntsena hikuva hi xona lexi xi n'wi tiseke laha misaveni. Mutswari wihi ni wihi wa swi endla lero exilungwini a xava vanhu leswaku va vuya haleni kaya va ta dlaya nsati wa yena, kumbe ku va ku ri nsati loyi a xavaka vanhu leswaku va vuya ekaya ku ta dlaya nuna wa yena.

Hinkwaswo leswi va swi kunguhatela ku kuma mali endzhaku ko dlaya. Hambu ku ri vatswari va swi kota ku luka makungu yo herisa vutomi bya vana va vona hi xikongomelo xa mhaka yo kuma swalemandleni hi xitalo hi xikongomelo xo yi va hanyisa vutomi hinkwabyo kufika loko Xikwembu xi va vitana hi un'weun'we. Vanhu lava hinkwavo ka vona va rivala leswaku ku dlaya i xidyoho emahlweni ka Xikwembu. Muakandhawu wihi na wihi swa fanela ku va anga katekisiwa hi swa kahle, endzhaku ko swi tirhela hi ndlela leyinene.

Vito ra sosayiti ra "Katekani" ri thyiwa emugangeni lowu vanhu va kona va tsandzekaka ku kateka hikokwalaho ka ku siveriwa hi leswi swi humeleshaka kwala misaveni ya Yehovha. Vanhu vo tsandzeka ku humelela emisaveni leyi ya Yehovha hivalavo tshamela ro endla swo biha emahlweni ka Xikwembu na vaakandhawu eka masiku hinkwawo ya ku hanya ka vona. Naloko vaakatiko va tsundzuxa mhaka yo leswi vanga ku swi endlaka a swi lulamangi, vona a va yingiseli, va ya emahlweni va swi endla hi ntalo leswaku loyi a nga ku va tsundzuxeni a ta nyangatseka, ivi hi siku leri landzelaka loko a va vona a ta fambela ekule na vona. Vo tala va vanhu lava va tala ku endla swavugevenga i vantshwa lava va nga humeleshangiki hi tlhelo ra

tidyondzo leti ti nga ta va pfuneta ku kuma mitirho leyinene evuton'wini bya vona. Vantshwa lava va na tihanyi swinene. Naloko va dlaya va dlaya hi tihanyi swinene. Hi marito man'wana a va na ntwelavusiwana. Xa vona loko ri xile i ku tirha ntirho wa vona hi tihanyi lowu eku heteleleni wu endlaka mhaka yo va vaakandhawu volavo va pfumala mikateko yo huma etilweni. I mhaka yo va mitirho leyi va yi tirhaka yi nga endli leswaku va humelela ku fana na van'wana lava va humelelaka eka leyi misava hi minkarhi yo tirha mitirho leyi va averiweke yona. Vaakatiko lava kumaka minkateko emahlweni ka Xikwembu va fanele va cincela eka mahanyelo lamanene.

Emitirhweni nakona vanhu va tshama va ri karhi va vangisana switulu leswi swa le henhla, swa miholo ya le henhla. Tiposo leti ngo va ta xiyimo xo nyawulanyana ti endla lero vanhu va tshamela ro dlayana laha tikweni. Ku dlayana loko ku vangiswa hileswi lava va nga eka tiposo leti va nga dyondzekangiki. Vanhu lava va xava vanhu leswaku va ta dlaya lava va dyondzekeke kwala ntirhweni kwala va tirhaka kona va chavisiwa hi mhaka yo eka man'wana ya masiku va ngo tshuka va teka swivandla swa vona hi mhaka ya leswi na mithwaso leyi lavekaka eka tona yi fambelanaka na mithwaso ya vona ya le henhla.

Vanhu lava va tshamelaka ku kunguhata ku dlaya van'wana emitirhweni hikwalaho ka ku va va dyondzekile, va rivala, kutani swi va tsandzisa ku ehleketa leswaku na vona loko vo sungula ku titsarisela tin'wana ta tidyondzo ta le henhla, to fana na leti lava va lavaka mhaka yo herisa vutomi bya vona vanga thwasela tona, hi ku pasa no tlhela va humelela ku tlula na va lava va va vengaka.

Handle ka ku vangisana tiposo hi ku landza mithwaso hi ku angarhela leyi vatirhi va nga na yona, vurhangeri byi tlhela byi tirhisa vukungundzwana loko ku thoriwa. Emisaveni hinkwayo hi vona vunyingi bya vaakatiko va mithwaso yo fanela va nga thoriwi eka tiposo ta kona. Tiposo to tala ti va ti ri karhi ti xavisiwa, ti xaviseriwa na lava va nga riki na mithwaso leyi faneleke. Tiposo leti ti xavisiwa hi swilo swimbirhi swo hambana, ku nga mali na swamasangu. Timhaka leti hinkwato ka tona ti humelela loko munhu a nga si heleketa CV ya yena, kumbe hi siku reri a yi heleketaka hi rona naswona swi tala ku endleriwa kwale tihofisini ta vurhangeri.

Van'wana va vanhu lava va endlaka timhaka leti hi xikongomelo xo lava ntirho, va hetelela va nga yi kumangi na mitirho ya kona. Vanhu lava eminkarhini yoleyo swilo swo tala swi nga humelelaka, vona va ehleketa swilo swo fana etinhlokweni ta vona hikuva na un'we wa vona loyi a vutisaka lavan'wana leswaku leswi hi nyikelaka hi tele, leswi ntirho wa kona wu nga wun'we muthori u ta swi endlisa ku yini leswaku hinkwenu ka hina hi kumeka hi nghanile entirhweni. Phela swi tikomba munhu loyi a nga katekisiwangi lero a ho fanela hi xa emahlweni.

Laha ku nga na tithendara kona a ha ha vuli, vutomi bya munhu byi tshama byi ri ehenhla ka nwala wa munhu un'wana, loyi a tsakelaka leswaku swilo swa kahle swi kumiwa hi yena ntsena. Loko hi langutile vurhangeri hi ku angarhela etikweni, ku kumeka mhaka yo nkarhi na nkarhi hi vona lava va tshamaka va lwela mali siku na siku.

Mhaka yo tshama mikarhi hinkwayo ku lweriwa mali yi endla leswaku va rivala na leswaku i va rhangeri eka vaakatiko hi ku va vhothela ku va tshama eswitulwini hi ku tshemba mhaka yo va ta va rhangela hi ndlela leyinene. Ku lwa loku ku tikomba loko ku huma tithendara elembeni rihi na rihi.

Mhaka yo tithendara leti ti nyikiwa vaakatiko vo pfumalaka mitirho hikokwalaho ko endlela mhaka yo na vonavu ku kota van'wana vaakatiko va tihanyisa, va tlhela va hanyisa na mindyangu ya vona, va nyikana hi xivona. Vurhangeri lebyi byi cincana hi tona lembe rin'wana na rin'wana. Hileswaku loko lembe leri thendara yo karhi yi kumiwa hi unwana, leri taka yi kumiwa hi van'wana.

4.2.12. Hlayisekani

Riviti "Hlayisekani" ri vumbiwa ri huma eka riendli ra xikotelo, "hlayiseka" ku va na vutihlamuleri byo vona leswaku u sirhelelekile eka nchumu wihi kumbe wihi lowu u nga ku wu endleni hambu kwihi ni kwihi etindhawini.

Rviti ra “Hlayisekani” ri wela ehansi ka hlayelo ra ndzeriso, laha muvulavuri a lerisaka kumbe ku byela van’wana leswaku va fanele ku vona leswaku laha va nga kona va sirhelelekile kumbe ndhawu leyi va nga eka yona yi sirhelelekile nkarhi hinkwawo.

Miganga yo tala vaakandhawu va yona va va va ri eka xiyimo xa khombo swinene, lexi xi nga endlaka leswaku va hundza emisaveni nkarhi wihi kumbe wihi handle ko ehleketa xan’wanchumu. Vaakandhawu va miganga hi ku hambanahambana ka yona va nga ha tikuma va werike enghozini himhaka yo va dlayisiwa hi vana va vona, ngopfungopfu lavo hanya vutomi lebyi byi nga amukelekiki evanhwini, lebyo vutlela vanhu swa vona, byo pfinya, byo gevenga, byo dlaya, byo tsandzekisa van’wana ku ya exikolweni, ku tsandzekisa van’wana ku humelela evuton’wini bya vona, na swin’wana leswi nga boxiwangiki.

Kasi hi hala tlhelo ku nga ha va ku ri na vabeburi vo tsandzeka ku hletela tincece leti va nga lo veleka. Hi ndlela leyi va va va nga hlayisekangi lomu va kumekaka va ri kona hi nkarhi wolowo. Vaakandhawu na vona va le khombyeni ro va kayivela vuhlayiseki hikokwalaho ko pfumala mali yo rima leswaku va ta kota ku pfuna mavele, timanga, naswin’wana, leswi va nga ta kota ku hanyisa miti ya vona hi swona.

Vukhamba bya swifuwo na byona byi tinyikile matimba manguvalama. Hi vona vaakandhawu va miganga yo tala va chava no fuwa swifuwo swo fana na tihomu, timbuti, tinyimpfu, naswin’wana leswaku swi ta kota ku va pfuna eka timhaka ta vukhomba, mitlangu yo hambanahambana ya xintu na swin’wana. Vaakandhawu loko va swi vonisa xileswi va hloma, va hloma va lwisana na makhamba lama vusiku na nhlikani. Van’wamabindzu na vona va kayakayisiwa vusiku na nhlikani hi ku yiveriwa swilo swo hambanahambana leswi va swi xaviselaka vaakandhawu leswaku va ta kota ku tihanyisa hi swona.

Vabyari va matsavu na mihandzu yo karhi va hanya ehansi ka ntshikelelo wo va tsona vurhongo byo hanyanya vusiku ni nhlikani hikokwalaho ka ku chava ku yiveriwa swibyariwa na mihandzu ya vona nkarhi wa ntshovelo wu nga si fika.

Vito ra sosayiti ra “Hlayisekani” ri thyiwa sosayiti emugangeni yi ri ndlela yo lemukisa vaakandhawu ku va na vutihlamuleri no tisirhelela eka lava va va tekelaka swa vona hi masiku ni masiku.

Vito “Hlayisekani” hi rin’wana ra lama ma nga thyiwa sosayiti emugangeni yi ri ndlela yo lemukisa vaakandhawu ku va na vutihlamuleri byo tisirhelela eka swigevenga leswi swi tshamelaka ro herisa vutomi bya vona minkarhi yin’wana ni yin’wana laha vanga kumekaka kona. Munhu wihi ni wihi swi fanerile ku vona mhaka yo laha va nga kona va hlayisekile, naswona va hava lexi xi nga va endlaka leswaku va hambanyisiwa na nghohe ya misava hi ku copeta ka tihlo.

“Hlayisekani” ra ha ri rin’wana ra mavito lama thyiwaka tisosayiti emugangeni leswaku yi ta kota ku tsundzuxa vantshwa lava va ha riki exikolweni ku tihlayisa hi xikongomelo xo va nghena xikolo ku fika emakumu, va tlhela va kota ku hanya vutomi lebyi amukelekaka evan’hwini.

Sosayiti yi nga tlhela yi thyiwa vito ra “Hlayisekani” emugangeni. Emugangeni wolowo ri thyiweke eka wona ri ta va ri tsundzuxa lavakulu leswaku manguvalama a swi lulamangi ku hungasa laha ku hungasaka vantshwa. Hi ku loko wo hungasa hi ku thya ncuva na vona, va tlanga va ri karhi va yimbelela tinghoma leto rhukana nkarhi hinkwawo hikuva u ta twa munhu loko a bile a ku: “kho, a ku bvoo”, a rivala leswaku munhu loyi a vulaka leswaku u n’wi bile hi ncuva akala a humesa moya inkulu eka yena.

Nakambe riviti ra “Hlayisekani”, ri nga ha thyiwa sosayiti emugangeni hi ndlela yo lemukisa lavakulu leswaku va nga tshuki va tibyela ku ya hungasa hi ku nwa byalwa laha ku nwaka vantshwa hikuva va ta va va nga hlayisekangi naswona siku rin’wana va nga tikuma va cheriwile hi ngati va nga ehleketangi nchumu kumbe va biwile va tlhela va tlhaveteriwa swi nga ri enawini.

Vadyuhari na vona va fanele va tiwisisa ku tirha emakaya hikuva loko munhu a kala a dyuhala kumbe a hola mudende, u holela ku tipfuna hi ku tirhisa mali leyi a yi holaka

ku xava swakudya, na swin'wana ku katsa na ku thola munhu loyi a faneleke ku va pfuna ku tirha mitirho ya laha kaya. Loko se va titirhela hi voxe va va va nga hlayisekangi emirini wa vona hambileswi va nge loko munhu a dyuhala u tlhelela evuhlangini hikuva na matimba a ya ha ri koma emirini wa vona.

Vaakatiko etikerekeni swi fanerile leswaku va tihlayisa va landzelela milawu ya kereke ya vona, leyi va faneleke ku hanya hi yona. Kasi etlhelweni rin'wana vanhu lava tshembelaka eka swikwembu swale hansi navona ku tihlayisa ka vona i ku va landzelela leswi swikwembu swa vona swi lavaka swona hi xikongomelo xo hanya vutomi byo lehanyana.

Manguvalawa vanhu va kayeleriwa hi mavabyi yo hambanahambana laha misaveni.

Mavabyi lama ma dlaya muakatiko wihi kumbe wihi loyi a hanyaka eka wona hikuva ma na matimba swinene. Khale a ku dumile ngopfu vuvabyi bya xipalansawutiso. Vuvabyi bya xipalansawutiso byi hetile vanhu vo tala swinene loko bya ha ku nghena hikuva na madokodela a ma nga si byi lemuka, a vo vona hiloko byi hlasela vanhu hi ku hambanahambana ka vona.

Endzhaku ka loko va swi lemukile leswaku vaakatiko, ku katsa na vona va hetywa hi vuvabyi bya xipalansawutiso, va sungurile ku lavalava mirhi leyi hayona va nga ta tshungula vuvabyi lebyi. Mirhi yi kumekile, vurhangeri bya dokodela na madokodela va sungula ku tivisa tiko leswaku loko munhu a nga titwi kahle emirini u fanele a tsutsumela exhibedhlele ku ya kamberwa loko a nga khomiwangi hi vuvabyi bya xipalansawutiso.

Vanhu mi va tivaka, va hunisile, va vula leswaku murhi lowu kumekeke a wu pfuni nchumu hikuva hambu ku ri vona madokodela vuvabyi lebyi byi le ku va hlaseleni hi matimba swinene. Mfumo a wu helangi matimba, wu yile emahlweni wu khutaza vanhu ku ya kamberwa exhibedhlele ku endlela kuri swigulana leswi swi karhatekaka swi kuma vutshunguri byi nga si va gondzombela swinene. Vaakatiko lava va nga na tindleve va yingiserile kutani va khitikana hi xitalo va kongoma eswibedhlele swo

hambanahambana ku ya kamberiwa xinghunghumani lexi xi va karhataka vusiku na nhlikani.

Vuvabyi lebyi byi yile emahlweni byi heta vanhu laha misaveni, kambe lava va nga tikarhata va landzelela swileriso swa vadokodela, swo dya maphilisi esikwini rihi kumbe rihi va hanyile hikuva hi vulavula sweswi vari kona eka leyi misava. Endzhaku ko kambisisa, vaxibedhlele va kumile leswaku vuvabyi lebyi byi andzisiwa ngopfu hi leswi vaakatiko va endlaka timhaka ta masangu va nga ambalanga tikhondhomu. Madokodela va tekile mhaka leyi va yisa eka mfumo, kutani mfumo wu sungula ku tsundzuxa rixaka leswaku ri fanele ri tihlayisa hi ku tisirhelela hi tikhondhomu loko ri endla timhaka ta masangu esikwini rihi kumbe rihi rin'wana ku endlela kuri va papalata vuvabyi lebyi. Van'waninginingimakatindleve va swi tekerile ehansi, kutani byi va kayelela tanihi tinhongana leti feleke emasini, kutani byi siya ntsena lava va nga yingisela, va endla swamasangu va tisirhelerile hi tikhondhomu hi xikongomelo xo hlayisa vutomi bya vona hikuva nhloko ya xivumbiwa xin'wana na xin'wana ya hlakuleriwa. Hikokwalaho na sweswi mfumo wu tshama wu ri karhi wu byela vaakatiko leswaku swi fanerile ku tihlayisa hi xikongomelo xo fikelela masiku ya ku hanya lama Xikwembu xi va pimeleke wona.

Sweswi misava hinkwayo yi le ku hlaseriweni hi vuvabyi bya khorona. Vuvabyi lebyi a byi hlawuli, byi hava xaka, byi khoma munhu wihi kumbe wihi wo copeta kwala ku hanyeni tani hi mumbi wa Yehova. Vuvabyi lebyi byi sungurile eChayina hi 2019, kutani endzhaku ka tin'hweti tingaritingani, byi va byi hangalakile na matiko lama hinkwawo. Tanihi le ka vuvabyi bya xipalansawutiso, mfumo wu tekile goza ro vanhu va sungula ku tirhela emakaya hikokwalaho ka ku vona leswaku vuvabyi lebyi byi na matimba ku tlula bya eyidzi (xipalansawutiso). Vaakatiko va swi twisisile hi ku hatlisa hi ku vona leswaku vanhu va hela tanihi vusokoti lebyi byi dlayiwaka hi ku hisa ka dyambu. Vuvabyi lebyi a byi ri hi xivumbeko xa mukhuhlwana. Hikokwalaho ka sweswo, mfumo wu tumbuluxile swipfalaxikandzahafu leswaku vanhu va ta tshama va ambarile swona enkarhini wihi kumbe wihi.

Ku suka kwalano mfumo wu vekile nawu wa leswaku muakatiko wihi kumbe wihi wa boheka ku tshama ekaya rakwe na swona a mbarile xipfalaxikandzahafu ku papalata

ku tluletana vuvabyi lebyi. Emikosini a ku ya ntsena vandyangu, nhlayo yokarhi leyi pimiweke ku katsa na vasosayiti leyi lahlaka. Hambileswi vanhu a va swi vona leswaku vuvabyi lebyi byi na matimba, va sungurile ku ka va nga ha ambali timasiki endzhaku ko pfuleriwanyana byalwa leswaku byi xavisiwa. Naloko va ri emikosini van'wana va vona a va nga ha ambali swipfalaswikandzahafu.

Emigangeni yin'wana vaakandhawu a va pfa va yivela va endla miphikizano ya bolo ya milenge na mavoko, laha a ku kumeka ku tele ku tlula mpimo hambileswi mfumo a wu vekile nawu wa leswaku vanhu va fanele va tshama emakaya ku fikela loko vuvabyi lebyi byi hungutana. Leswi swi endlile leswaku vuvabyi byi tlhela byi sungula ku nyanya laha tikweni hinkwaro. Mfumo wu vile wu hangalasa masocha hi xikongomelo xo sivela ku hlangana ka vanhu swi nga fanelangi. Vanhu lava va tihanyisaka hi ku xavisa muqombhoti, a va pfa va yivela va wu endla, va wu xavisela etikhoneni laha vanwi a va xava va ya nwela enhoveni. Vo tala va vona vaxavisi lava, va vuye va khomiwa va ya tengisiwa exiphoriseni laha va byeriweke leswaku loko vo tlhela va ya vandzekela byalwa, va ta va khoma va ya va pfalela ekhotsweni vutomi bya vona hinkwabyo. Vuvabyi bya khorona byi vuye byi hunguteka tiko hinkwaro kutani vanhu va tlhelela emitirhweni ya vona ku ya titirhela hambileswi vo tala va vona va lahlekeriweke hi mitirho leyi a va hanyisa miti ya vona hi yona. Ku va leswaku vanhu va ta va va hlayisekile, mfumo wu yile emahlweni wu holela vanhu R350.00, ku nga leyi a yi ri ya mphalalo enkarhini wa khorona.

4.2.13. Hlomani

Riviti ra sosayiti ra “Hlomani” ri vumbiwa ri huma eka riendli “hloma”, ku nga ku tilulamisela ku ya lwa na van'wana ku katsa na ku tilulamisela ku ya evukatini. Swidyondzeki Magamana na Machate (2017:58) swi hlamuserile riendli “hloma” tanihi “ku tilunghisela ku ya enyimpini”. Va yisa nhlamuselo leyi hi ku engetela leswaku riendli “hloma” ri vula: “(nhwana) loyi a yaka ku ya sungula ku tshama ni nuna evukatini.”

Riviti “Hlomani” ri wela ehansi ka hlayelo ra ndzeriso. Ndhawu yoleyo yi va na mulerisi wo lerisa kumbe ku kombela van’wana leswaku vo fanela ku lulamisa mhaka yo ya hloma enyimpini leyikulu yo chavisa naswona va tlhela va vuya va hlurile. Tinxaka ta vanhu khale a ti nga twanani, a ti tshama ti ri karhi ti lwa, ivi leri hluriwaka ri tekeriwa tiko kumbe ri fumiwa hi leri ri nga hlula. Tinyimpi leti a ti tala ku humelela nivusiku loko vanhu va etlele. Hileswaku a ti ri ta xijumajumani. Vanhu a va ngheneriwa nivusiku va ha etlele vurhongo lebyinene, va biwa, va rahiwa, va tlhaveteriwa, na ku dlayiwa va nga ehleketangi nchumu. Khale tinyimpi leti a ti lwiwa hi vavanuna ntsena. A va lwa hi tinhonga, mabanga, swikommu, swihloka, matlhari ni swin’wana.

Loko vinyi va muganga kumbe tiko va swi vonisa sweswo, a va ba mpempe, leyi yi vulaka leswaku va hlengeletana endhawini yin’we va vona leswaku va fanele va endla yini hi lava va nga ku va tumbeleleni va va hlasela nivusiku. Vanuna hinkwavo ku katsa na majaha hinkwavo a va phakeriwa swibamu, ku hlota lava xanisaka hi tlhelo ra swa vugevenga leswaku va ta va hundzisa enghoheni ya misava va nga si onha ku ya ekule. Loko van’wana vavanuna va hloma va ya enhoveni ku ya lwisana na lava va hlaselaka, van’wana a va hloma, va sala va rindza vavasati, vana na swifuwo leswaku valwisamfumo va nga swi teki hi ku olova. Vavasati na vana a va sala emakaya, va pfaleriwile etindlwini hi xikongomelo xa leswaku va nga dlayiwi kumbe ku khayimiwa va yisiwa endhawini yin’wana hi vahluri ku ya tshama kona. Kasi hi hala tlhelo ku tlhela ku kumeka xivulavuri hambu muakandhawu ku byela kumbe ku lerisa van’wana leswaku va hlomela varhandziwa va vona nkarhi wu nga si dyiwa hi makondlo.

Vito ra “Hlomani”, ra sosayiti ri thyiwa emugangeni lowu vavanuna va kona va chavaka ku hloma va ya lwa nyimpi. Vavanuna va kona a va swi tsakeli na ku vona vanhu lava nga eku lweni. Lexi va xi tsakelaka i mhaka yo tshamiseka emakaya, ku hariwa mapoto loko vavasati va hetile ku sweka.

Manguvalawa swilo swi humelela hi ku hatlisa naswona vahumelerisi va swona va swi endla handle ko tipfinginya. Hambu ku ri vatswari va vona a va va hloniphi hikuva swilo swo tala va swi endla emahlweni ka vona. Timhaka to tika swinene ti tala ku humelela vantshwa, laha to tala ta tona va ti endlaka emahlweni ka vatswari va vona,

ngopfungopfu timhaka ta swamasangu laha to tala ta kona ti endlwaka handle ka ntwanano.

Eka mfumo wa namuntlha hi vona vaxisati na vana va ri karhi va overiwa timfanelo ta vona hi ku pfinyiwa. Vo tala va vavasati lava va ngheneriwa emakaya nivusiku loko vavanuna va yile enyimpini kumbe eku hungaseni, va va pfinya va tlhela va va tekela swa vona hi nkanu. Van'wana vavasasati loko va pfinyiwile va swi tumbeta hikuva va chava ku poyileka evan'hwini hi minkarhi yo rhendzeleka kumbe va hungasa na van'wana.

Hilaha ku hlamuseriweke hakona, vavasati khale a va nga pfumeleriwi ku ya enyimpini va ya lwa. Kambe manguvalama na vona va tilwela hi xikongomelo xo sirhelela timfanelo ta vona. Emigangeni loko kulo pfinyiwa wansati kumbe n'wana un'we, hi vona vavanuna ku ri vona lava va kokelaka endzhaku, leswi endlaka leswaku vavasati va hlundzuka, va kokela masokisi ehenhla, va kongoma emaphoriseni ku ya mangalalela hi timhaka ta ku pfinyiwa ka vona. Naloko ku ri ku mupfinyi u tshama emugangeni wolowo, hi vona vavasati lava, lava va hlengeletanaka endhawini yin'we, va twanana ku hloma, va ya emutini wa mupfinyi ku ya n'wi byela leswaku a longa xihhi na xihhi xa yena, a kongoma laha a vonaka ongeti va ta n'wi pfumelela ku endla timhaka ta vupfinyi. Emigangeni yo tala vavasati hi vona lava va nga na matimba mo hloma ku ya lwa nyimpi yihi na yihi loko yo tshuka yiva humelela emigangeni ya vona.

Vito ra "Hlomani" ri nga ha tlhela ri thyiwa sosayiti emugangeni yi ri ndlela yo lemukisa vantshwa vaxisati leswaku enkarhini wa ku hungukia ka vona, swa fanele leswaku va hloma ka lava vaxinuna lava va hungukiseke hikuva loko vo hlwela, va ta za va va jikela, va vula leswaku a hi vona va nga va nyika makhwiri lama. Vanhu lava va kala va tsundzuxiwa ku ya hloma hikokwalaho ka leswi manguvalama va nga swi tsakeriki ku ya vukatini.

Vantshwa na vabvana va tsakela ku kuma vana vari emakaya ma vatswari va vona. Vukati byi va katinga va ri emitini ya vatswari va vona. Hi vona vana lava va kumaka va hlayisiwa hi vatswari va vantshwa vaxisati. Vatatana va vona vo ta hi ku etlela, ku dya na ku pfluxela vatswari va nsati na ndyangu wa vona. Leswi swi endla leswaku

vatswari lava va kuriselaka vantshwa lava vana va xaniseka hilaha ku nga heriki hi ku tshamela ku sapota vatukulu na vatswari va vona loko ri xile.

Kun'wana vabeburi vo tshembeka eku kuriseni ka tincece leti ku fika laha swi tikaka ku kondza swi tshikilela miehleketo va sungula ku hloma emiehleketweni, va boxa leswaku se swa va tikela ku sapota miti yo tala, leswi endlaka leswaku na kwala mutini va sungula ku sika hi ndlala. Ndlala leyi hi yona leyi yi endlaka leswaku va kala va rhumela ntsuni ku ya eka vatswari va mukon'wana wa vona ku ya n'wi byela leswaku jaha ra vona ri tshovile n'wana wa vona nenge, naswona ku ta fikela sweswi, a va si rhuma munhu ku ta pfluxela na xitukulwana xa vona lexi va nga xi tiveki, xi nga ku va heteleni ka swakudya swa vona laha kaya.

4.2.14. Yingisani

Riviti ra sosayiti ra "Yingisani" ri vumbiwa ri huma eka riendli "yingisa", ri vula leswaku munhu u fanele a lomba un'wana tindleve loko a ri karhi a vulavula. Machete na Magamana (2017:276) va vula leswaku riendli "yingisa" swi vula "ku endla swileriso/switsundzuxo."

Riviti "Yingisani" ri wela eka hlayelo ra ndzeriso. Laha muvulavuri u lerisa kumbe ku byela vanhu va muganga leswaku va yingisa hi ku hetiseka leswi va byeriwa swona hi van'wana. Loko munhu akala a lerisiwa leswaku a endla swokarhi hi nkanu, swi kombisa leswaku munhu yoyoloye u tswariwile na mibya yi ri karhi yi nyekanyeka.

Riviti ra "Yingisani" ri tala ku thyiwa sosayiti ya muganga lowu vanhu va tsandzekaka ku yingisela loko va byeriwa swokarhi. Hileswaku emugangeni lowu ku va ku hanya vamafandleve kumbe van'waninginingimafatindleve. Hileswaku vanhu va mugangu naloko va byeriwa timhaka leti ti nga ta hlulukisa muganga wa ka vona va tsandzeka ku yingisela hikokwalaho ka leswi va pfumalaka tindleve. Naloko munhu a va byela leswaku ka fiwa mi nga yi, swi biwa hi makatla, a swi vi swiri ekutwiweni hi mhaka yo va va ri eku honiseni loku vonakalaka eka maendlelo ya vona ya swilo.

Vurhangeri na swirho swa sosayiti ya Yingisani ku fanele ku rhangwa ku va swona leswi dyondzaka ku yingisela van'wana leswaku swi ta kota ku yingisela swirilo swa vaakandhawu hi ku angarhela. Swirho swa sosayiti swi fanele swi tshama swi hlovile na ku va swi nga weli eka mitlawa yo hambanahambana ya swigevenga. Matikhomele ya vona hi wona lama ma nga ta endla leswaku ndhuna na khabinete ya yena va amukela ku vumbiwa ka khabinete leyi.

Riviti ra "Yingisani" ri kale ri thyiwa sosayiti emugangeni yi ri ndlela yo tsundzuxa vantshwa leswaku va fanele va dyondza ku yingisela lavakulu eka vona leswaku va ta kota ku dyondza mahanyelo lamanene, lama ma hlohletelaka mhaka leyi nga va kotisaka maqhinga yo fikelela leswinene evuton'wini bya vona. Laha hi kuma leswaku ri tlhela ri dyondzisa vantshwa leswaku va yingisela swinene vadyondzisi va vona leswaku va ta kota ku humelela eka swikambelo swa vona swa ku hela ka lembe. Laha vantshwa va nga tlhela va dyondzisiwa ku yingisa loko va byeriwa leswaku va fanele va hambana na timhaka ta ku nyimbisana va ha ri vatsongo ku katsa na ku tihambanisa na swidzidziharisi.

Riviti "Yingisani" ri thyiwile emugangeni hi xikongomelo xo ta kota ku dyondzisa vaakandhawu leswaku va fanele va tiyimisela ku dyondza leswi sosayiti leyi yi tirhaka swona ku endlela mhaka yo va pfuneka ku ya ku yile.

Sosayiti ya "Yingisani" yi nga tlhela yi thyiwa emugangeni lowu vanhu va kona va tsandzekaka ku yingisa loko va ri karhi va byeriwa timhaka ta nhluvukiso hi ku angarhela.

Sosayiti leyi yi nga tlhela yi pfuneta swinene vatswari ku luka mano yo endla leswaku mindyangu ya vona yi hanya vutomi lebyi amukelekaka evan'hwini.

Sosayiti leyi yi tlhela yi tumbuluxeriwa ku endlela mhaka yo vathoriwa eswitandini va dyondza mhaka yo yingisa vathori. Hi ndlela leyi mitirho ya vona yi ta va yi hlayisekile swinene.

Sosayiti leyi ku tlhela ku va yona leyi faneleke ku dyondzisa vaakandhawu ku yingisela tikomiti hinkwato leti tisaka nhluvukiso emugangeni hikuva handle ka swona nhluvuko lowu a wu fanele wu yisiwa eka muganga wolowo, wu ta hundziseriwa eka muganga wun'wana hikokwalaho ka ku tsandzeka ku yingisa loko ku vulavuriwa.

Sosayiti leyi thyiweke vito ra "Yingisani" yi tlhela yi va na ntirho lowukulu wo tsundzuxa vaakatiko emugangeni laha yi nga kona mhaka yo yingisela swikombelo, switsundzuxo na swilaveko swa ndhuna na hosi ya vona ku endlela mhaka yo va dyondza mahanyelo lamanene hi ndlela yo landzelela milawu leyi va nyikiwaka yona. Ku yingisa ka vona ku ta endla leswaku swi koteka ku pfuneka ehenhleri ka nchumu wun'wana ni wun'wana kuya hi leswi va swi tsakerisaka xiswona kumbe hi laha va kombelaka ku endleriwa.

Van'waninginingimakatindleve va tsandzeka ku pfuneta vaakandhawu loko va humeleriwele hi timhaka ta mikosi. Eka xiyimo xo fana na lexi, Sosayiti ya Yingisani hi yona leyi faneleke ku lemukisa vaakandhawu ku yingisela swinene makhombo ya vukosi lama ma humelelaka emugangeni wolowo, na ku va dyondzisa leswaku va fanele ku dyondza ku yingisela na ku pfuna hi karhi wa xiyimo xo tika xo fana na lexi

4.2.15. Tikhomeni

Riviti "Tikhomeni" ri vumbiwa ri huma eka riendli ra rhavi ra xitlhelelo ra "tikhoma", leri vulaka ku tihlayisa loko u ri kun'wana na kun'wana. Riendli leri ra rhavi ra xitlhelelo ri tlhela ri vula ku tivuyeta hi xikongomelo xo papalata ku hlundzuka.

Riviti "Tikhomeni" ri wela ehansi ka hlayelo ra ndzeriso, laha ku nga na muvulavuri kumbe xivulavuri lexi lerisaka kumbe ku kombela van'wana leswaku va tikhoma yi ri ndlela yo tihlaya na ku tikhoma yi ri ndlela yo papalata ku hlundzuka kumbe ku vavisa van'wana vanhu.

Riviti “Tikhomeni” ri thyiwa sosayiti emugangeni lowu vaakandhawu va wona va tsandzekaka ku tihlayisa. Vanhu vo tala naloko va ri karhi va tirha va tixanisa hi ku ka va nga xavi leswi va swi lavaka hi timbilu ta vona hinkwato. Vanhu van’wana lava va nwaka byalwa va tixanisa hikokwalaho ka ku va va tsandzeka ku tixavela vona hi voxo. Va yimela ntsena ku xaveriwa hi van’wana siku rin’wana na rin’wana. Vanhu lava va rivala leswaku loko miri wu lava swokarhi ivi wu nga swi kumi hi nkarhi wolowo, wa tsana, ivi a sungula ku ka a nga ha tsakisi. Van’wana vanhu va sungula na ku ehleketa leswaku u vabya mavabyi lamakulu ma manguvalama.

Riviti ra “Tikhomeni” ri nga thyiwa sosayiti emugangeni hambiloko swilo swi tika swinene i swa nkoka ku tikhoma, hi xikongomelo xo vuyeriwa hi leswinene. Hi xitalo vanhu vo tala, va tala ku tisunga hikokwalaho ka ku tsandzeka ku tikhoma. Laha munhu u va a tshikiwile hi murhandziwa wakwe wa mbilu ni moya. Hikokwalaho ko ehleketa leswi va hanyisa xiswona ku katsa na ku rhandzanisa xiswona ku sukela loko va ha ku tekana ku ta fikela loko va tshikana, swi n’wi tsona vurhongo. Ku tsoniwa ka yena vurhongo swi endla leswaku a nga etleli, hikokwalaho ko tshamela ku ehleketa swo biha leswi endlekeke ku endlela mhaka yo kota ku funya buwa swa xitshuketa. Lexi i xiyimo xo lava ku hambana na maxangu lama a tshama a ri karhi a ma ehleketa vusiku na nhlkani siku rin’wana na rin’wana. Kasi vadyondzi va ka giredi ya 12, va tala ku tisunga endzhaku kaloko mbuyelo wa vona wa ku hela ka lembe wu humile naswona va nga pasangi.

Emigangeni hinkwayo ku na vanhu lava va tsandzekaka ku tikhoma. Vanhu lava vo tsandzeka ku tikhoma hi vona lava va talaka ku endla manyala emigangeni leyi. Vanhu lavaku loko va xurhile hi Mavele va tsandzeka ku tikhoma kutani va bukutela vavasati va vona ku kondza va tsutsumela eka rikwavo ku ya kombela ku lamuleriwa. Swin’wana swidakwa loko swi nwile, swi dakwile swinene, swi tsandzeka ku tihlayisa, kutani swi sungula ku pfinya wansati wihi ni wihi loyi swi hatlaneke hi mahlo handle ka ntwanano.

Swidakwa swa muxaka wolowo, hileswi swi ngo loko swa ha etlele swi hlamarisiwa hi vhone ya maporisa loko yi nghena ekaya ka vona, yi nghenela ku va khoma naswona swi va swi nga ha swi tivi leswaku swi dyohile yini hikokwalaho ka leswi mhaka ya kona yi humeleleke swi dakwile. Vantshwa va manguvalama, loko va dakwile va endla swamasangu na vanhu lavakulu eka vona hi xikongomelo xo kuma mali na ku xaveriwa swo karhi kasi hi hala tlhelo vakhalabye na vakhegula va manguvalawa loko va dakwile va tsandzeka ku tikhoma kutani va endla swamasangu na vana lavatsongo. Hinkwaswo leswi swi humelela hikokwalaho ko tsandzeka ku tikhoma loko va xurhile hi mavele lama va ma dyeke.

4.2.16. Muyingiseri

Riviti “Muyingiseri” ri vumbiwa ri huma eka riendli “yingisela”. Machete na Magamana (2017:276) va hlamusela riendli “yingisela” loko va ku: “ku endla swileriso//switsundzuxo.” Machete na Magamana va tiyisisa leswaku ku yingisela swi vula ku landzelela leswi munhu a lerisiwaka kumbe ku tsundzuxiwa swona.

Emigangeni yo tala, yo hambanahambana, ku na vanhu lava va yingiselaka na lava va nga yingiseriki loko van’wanyana vo tshuka va hoxa nomu kumbe loko vo tsundzuxa no nyika swileriso leswi swi nga ta va pfuna hi ka mundzuku. Hi xitalo vanhu lava va alaka ku endla swileriso kumbe switsundzuxo swa van’wana hi vona lava va onhaka muganga hikuva hi vona lava va hlohlotelaka valandzeri va swileriso kumbe switsundzuxo leswaku va endla mikhuva yo biha leyi vona va yi endlaka vusiku ni nhlikani.

4.2.17. Malwandla

Emigangani yo hambanahambana ku hanya vanhu vo hambana hi mahanyelo kumbe matikhomelo ya vona. Hileswaku vanhu lava va kumekaka emugangeni wun'we, a swi koteki leswaku va kumeka va hanya ku fana. Mhaka leyi endlaka ku va vaakatiko vo tshuka va hambana hi mahanyelo, hi leswi va tswariweke hi vatswari vo hambana va tlhela va dyondzisiwa mikhuva leyi nga faniki hi ku siyasiyana emindyangwini laha va tswakeriweke eka yona emugangeni wolowo.

Eminkarhini ya vutomi bya hina lomu ku tshamiwaka kona, hi fanele hi kota kumbe ku dyondza ku tiva vanhu lava va swi kotaka ku endlela van'wana leswinene. Xilo xinene lexi munhu loyi a nga na malwandla a faneleke ku xi endlela un'wana, hi lexi xi faneleke ku pfuneta muendleriwa leswaku hi ka mundzuku na yena a ta tikuma a ri karhi a kota ku tiendlela swa yena leswinene, leswi swi nga ta hanyisa ndyangu wa yena na lava pfunekaka hikokwalaho ka migingiriko ya kwe vutomi bya vona hinkwabyo.

Emugangeni vanhu lava vanga na malwandla i vantsongo swinene, loko lavo tala va hluleka ku endlela van'wana swa kahle hi xikongomelo xa leswaku va ta xaniseka vutomi bya vona hinkwabyo. Vanhu lava va tsandzeka ku komba van'wana tintswalo emugangeni hi vona lava va endlaka leswaku swilo swi nga fambi kahle emugangeni wolowo. Loko lava va nga na malwandla va lava ku pfuna van'wana lava va pfumalaka hi swilo swo hambanahambana, vona va hlohletela leswaku va nga va nyiki, loko va lava ku kuma swa kahle va fanele va ya exilungwini ku titirhela hi xikongomelo xo tihluvukisa.

Vanhu lava va rivala leswaku laha misaveni muakatiko wihi kumbe wihi u va a tamerile nyiko leyi nga hambana na ya makwerhu. Hikeswaku muakatiko wihi kumbe wihi eku tswariweni ka yena, u velekeiwa ni nyiko yo hambana ku suka eka Xikwembu leswaku a ta kota ku tihanyisa hi yona. Nyiko leyi yi va yi hambanile na ya vanhu hinkwavo lava va nga laha mugangeni.

Emugangeni wihi ni wihi kun'we ni vaakatiko vo va ni malwandla, lavo va ni vuswikoti byo tsakisa van'wana hi ku va endlela swa kahle masiku hinkwawo. Munhu loyi a endlelaka van'wana swa kahle a nga fanelanga ku karhala ku tirha ntirho lowu wo xonga swonghasi, wo komba van'wana tintswalo leti a nga na tona. Malwandla ya kombisiwa hi swilo swa kahle swo tala leswi munhu a swi endlelaka van'wana emugangeni lowu a tshamaka eka wona.

Riviti "Malwandla" ri thyiwa sosayiti yo karhi emugangeni lowu vanhu lava va hanyaka eka wona va nga na tihanyi to chavisa, yi ri ndlela yo tsundzuxa mhaka yo va muakatiko wihi ni wihi ku ya hi matshamelo emugangeni wolowo, wa boheka ku dyondza ku va na malwandla leswaku a ta kota ku pfuna van'wana. Vaakandhawu lava va rhangela sosayiti leyi thyiweke vito ra malwandla, ku fanele ku va vona vo sungula ku kombisa malwandla lama va nga wona emugangeni wolowo.

Vurhangeri lebyi byi fanele ku tshembeka na ku tlhela byi kumeka byi papalata eka timhaka ta vugevenga. Kasi hi hala tlhelo vurhangeri bya sosayiti leyi, byi fanele ku tshama byi hlovile hi xikongomelo xa leswaku muakatiko wihi ni wihi swi koteka mhaka yo byi hambanisa na swigevenga. Ku va vurhangeri byi basile emahlweni ka Xikwembu na vaakandhawu, swi ta endla leswaku byi tshembeka swinene eka ndhawu leyi. Ku tshembeka ka vona ku ta endla leswaku vanhu va sungula ku tshemba sosayiti leyi, kutani va hetelela hi ku lava ku tiva leswi sosayiti leyi, yi tirhaka swona vusiku na nhlikani. Kasi hi hala tlhelo vaakandhawu va ta tlhela va tsakela ku titsarisela hi xikongomelo xo eminkarhini leytaka va titsarivela vuxirho ku pfuna van'wana.

Riviti "Malwandla" ri thyiwa sosayiti yo karhi emugangeni, yi ri ndlela yo tsundzuxa mhaka yo muakatiko wihi kumbe wihi emugangeni wolowo, u fanele ku dyondza ku va na malwandla leswaku a ta kota ku pfuna van'wana.

Khale ka khaleno vatswari a va tsan'wa mhaka yo vana vava kuma vutivi exikolweni. Vo tala va vona a va tala ku vula leswaku xikolo a xi pfuni nchumu na swona a xi dyiwi tanihi hi vuswa na xixevo. Vatswari lava a va hanya hi ku fuwa swifuwo swo

hambanahambana, ku rima na ku risa. Hi nkarhi wa xirimo, vatswari hinkwavo a va huma hi xitalo va ya eku rimeni. emikarhi yo tala ku pfa ku twananiwa mhaka yo ku endliwa tsuma, ro pfunana ku rima hikuva masimu ya van'wana a ma ri makulu swinene.

Emasin'wini ya vona a ku byariwa timbewu to hamhanahambana. Loko swibyariwa swa kona swi vupfile, a swi tshoveriwa swi ya hlayiseriwa emadulwini.

Hi nkarhi wa xirimo a hi vona ntshikelelo wa vana exikolweni ku feyiriwa swinene hikokwalaho ko cincana ku ya eku riseni na ku ya exikolweni. Leswi swi paluxa leswaku a va nga yi masiku hinkwawo exikolweni swi nga khathaleki kuri ku le ku tsariweni ka swikambelwana na swikambelo swa ku hela ka lembe.

Mhaka leyi yi humelerile ku fikela loko riviti ra "Malwandla" ri thyiwa sosayiti yi ri ndlela yo lemukisa vatswari leswaku hinkwaswo swo biha leswo tsandzisa vana va vona ku ya exikolweni siku rin'wana swi ta nyamalala va nga ehleketangi nchumu, ivi vona na vana va vona va sala va xaniseka vutomi hinkwabyo. Sosayiti leyi yi fanele yi tsundzuxa vatswari va muxaka lowu leswaku rifuwo na rifumo swi dzudzeka tanihi mberha. Hileswaku ku famba ka swona swi siyela vatswari vo tala vusiwana byo chavisa.

Hi ku famba ka nkarhi vamatlhari va pfumeleriwile hi xitalo ku ya exikolweni kambe loko va pasa ntangha ntlhanu (5), a va byeriwa leswaku va kurile, va fanele va ya exilungwini ku ya tirha leswaku va ta kota ku kuma mali yo lovola vavasati va nga si dumeriwa. Hi nkarhi luwa wa khale vaswirhundzu a va nga pfumeleriwi ku ya exikolweni hi xikongomelo xo kuma vutlhari hikuva vatswari lava vo tirha tshamela ro tibihelala va boxa mhaka yo swa yila emutini ku va munhu waxisati a nghena xikolo. Ku aleriwa ka vona ku nghena xikolo swi kombisa leswaku vatswari va vona hi ku angarhela hi nga vula mhaka yo a va tsakeli mhaka yo endlela vadyondzi swa kahle loko swi ta eka xikolo hambileswi a va swi tiva leswaku dyondzo i xitlhangu.

Loko vaxambiri va vuya hi le xilungwini na mindzhwalo ya vona, a va hlanganisiwa hi vatswari va vona ntsena naswona nhundzu na mali hinkwayo leyi yi vuyeke hi le xilungwini a yi sungula hi ku phahliwa yi nga si sungula ku tirhisiwa. Nsati wa gayisa a swi endleka leswaku va hetelela va nga n'wi nyikangi na peni. Ntolovelo wa vona a wu ri wo tshamela ro xava swo karhi hi ku tsakela leswaku swi xaviwa handle ka mpfumelelo wa n'wingi wa vona. Hileswaku vingi emitini hinkwayo a va tekeriwi enhlokweni, o hlayiwa ntshena tani hi un'wana kwala mutini, no va a fanele ro hlayisiwa na ku endleriwa xin'wana na xin'wana hi vona. Ku nghena ka sosayiti leyi emugangeni wolowo, swi endlile leswaku yi sungula ku tsundzuxa vatswari leswaku va fanele va pfumelela vana hinkwavo ku ya exikolweni masiku hinkwawo leswaku va ta kota ku pasa hinkwavo eka swikambelo swa ku hela ka lembe. Ku va pfumelela ku ya exikolweni masiku hinkwawo, swi ta va swi kombisa leswaku va le ku va endleleni swa kahle, leswi swi nga ta endla leswaku va hanya vutomi lebyinene kufika loko va ya evuya va nga vuyi.

Manguvalawa hi nga eka wona, ku tlhela ku va na vantshwa lava va tsandzekaka ku dyondza xikolo ku fikela loko va heta tidyondzo ta vona hikokwalaho ka ku kavanyetiwa hi swidzidziharisi. Loko va ri exikolweni va dzaha swidzidziharisi ku tlurisa ivi va hetelela va nga ha swi landzeleli swo hlaya tibuku ivi loko lembe ri hela va feyila eka swikambelo swo hetelela. Vadyondzi lava mikarhi hinkwayo va titsakisa hi leswo biha ematshan'wini yo tidyondzisa ku va na malwandla eka hinkwaswo leswi va swi endlaka.

Mhaka ya malwandla yi khumba na timhaka to fana na vukati lebyi vantshwa va byi welaka ehenhla hi masiku wahi kumbe wahi. Leswi swi endla leswaku va tikuma va tsandzeka no tiendlela swa kahle hi ku ringana, kutani va hetelela va thalanile va nga si mila na meno ya le tihlayeni.

Van'wana vanhu va tsandzeka ku ti endlela vutshamo bya kahle tanihi swtirhi, hikokwalaho ko kavanyetiwa hi vahlekisani va vona ku katsa na byalwa.

Swilo leswi swimbirhi na swin'wana leswi swi nga boxiwangiki, hi swona nakambe leswi endlaka leswaku hambiloko vanhu va ri na swa vona va tsandzeka ku kombisa malwandla lama va nga na wona emugangeni lowu va akeke eka wona.

Van'wankumi va tlhela va tsandzeka ku kombisa malwandla emugangeni lowu va tshamaka eka wona hikokwalaho ka ku tidya swinene. Hi vona loko swakudya swi dyiwile swi tlhela swi sala, swi dibiwa etaleni, ematshan'wini yo swakudya leswi swi nyikiwa swisiwana leswi va tshamaka ekusuhi na swona, leswi hanyaka hi rikoko ra xilondzo loko ri xile. Hileswaku swi kuma xo miyeta nyoka endzhaku ka loko swi fambile swi tlhava tsolo ehansi, swi kombela swakudya, laha kun'wana loko swi kombela swakudya, va sungulaka hi ku swi nyika xintirhwana xa nkarhinyana leswaku swi xi tirha ku ri kona va nga ta swi nyika swakudya timbil ti tshunxekile.

Makhamba na wona ma fanele ma dyondza ku hanya kahle na van'wana ku endlela mhaka yo Xikwembu xi va katekisa, ku va na malwandla lama na vona va faneleke ku ma dyondzisa van'wana leswaku va ta kota ku tiendlela swa kahle nkarhi lowu taka handle ko sariwa hi le ndzhaku.

4.2.18. Tinyungubyiseni

Riviti "Tinyungubyiseni" ri vumbiwa ri huma eka riendli ra rhavi ra xitlhelelo ra "tinyungubyisa" leswi swi vulaka ku tinyungubyisa kumbe ku tikhorisa hi leswi u nga na swona.

Riviti "Tinyungubyiseni" ri wela ehansi ka hlayelo ra ndzeriso. Laha hi kuma mhaka yo va muvulavuri a lerisa kumbe ku byela van'wana kuri swa fanela mhaka yo va tiphina no tikhorwisa hi swa vona hi ku va swi ri kona hi xikongomelo xa leswaku muakatiko wihi na wihi a ta tiva mhaka yo va tamerile nsuku hi mavoko naswona swa va fanela hi ndlela leyi swi hetisekeke ku tinyungubyia hi rifumo ra vona leri hi minkarhi yin'wana ri nga basangiki.

Hikokwalaho ka leswi swi hlamuseriweke eka ndzimana leyi nga hundza swi le rivaleni mhaka yo emigangeni yo hambanahambana hi kuma vaakatiko vo tikota hi tlhelo ra

swalemandleni kumbe van'wankumi vo fuma va fuma ni min'wala, kambe vunyingi bya vona a byi humeli erivaleni hi xikongomelo xo voniwa hi muakatiko wihi kumbe wihi eka lava tshamaka swin'we endhawini yoleyo. Vo tala va vanhu lava va hlamusela leswaku va chava ku tiveka erivaleni va voniwa hi vaakandhawu hinkwavo hikokwalaho ka ku chava ku loyiwa, va loyeriwa leswi swi nga swa vona naswona va nga lo swi julukela.

Van'wana van'wankumi va tshama va tikhiyelerile etindlwini ta vona ta manyunyu. Loko ku tile muyeni loyi a va lavelaka swa xihatla, swo boha ku sungula ku foneriwa mutirhi kumbe vandyangu ku vutisa leswaku i mani loyi a va lavaka naswona u ri u va lavela yini. Loko va nga n'wi tivi kumbe mhaka ya yena yi nga twali, a va nge n'wi pfuleli kutani va ta byela loyi ku kumiweke yena leswaku a va byela leswaku a va kona. Loko vo tshuka va kotlana na yena endleleni u ta byeriwa byeriwa mhaka yo a nga ri kona, a va yile enkosini eka vahahani wa vana va vona. Lexi xi endlaka leswaku swifumi leswi swi chava no humela ehandle, hileswi rifumu ra swona ri kumekeke endzhaku ka ntshovelo wo yiva na ku dlaya va xavisa swirho. Van'wana vanhu vo chava no tinyungubyisa hi swa vona hikokwalaho ka leswi rifumu ra kona va nga lo siyeriwa rona hi vatswari endzhaku ko hundza emisaveni.

Eka mikarhi ya sweswi vantshwa vo tala va na vana naswona vana lava va tshama na vatswari va vona, ngopfungopfu vatswari va mutswari waxisati. Vantshwa endzhaku kaloko va kumile vana, hi kona va sungulaka ku swi vona leswaku ku va na vana swa poyila no tlhela swi kavanyeta mhaka yo va tiphina no rhendzeleka hinkwakokwako na tintangha ku famba va tiphina hi vuntshwa bya vona handle ko kavanyetiwa hi swokarhi. Vantshwa lava enkarhini wa vona wo tirhendzelekela, a tsandzeka ku vula no boxa mhaka yova na vana loko va hlanganile na vavanuna lava va va gangisaka. Loko vavanuna lava va swi tivile, va vutisa kutani vavutisiwa va tisirhelela hi ku vula mhaka yo swi va susa xindzhuti no va chicha xiyimo kumbe ku tshikiwa va nga gangisiwi kuve va ha lava ku tiphina no lava byo vukati.

Van'wana vana lava vakulela eka vakokwana va vona va kondza va tekiwa, loyi a tekeke mhani wa vona swi nga tivekangi mhaka yo nsati wa yena u rhangile a kuma n'wana loyi a nga tekiwa kumbe a tekiwaka. Loko n'wana loyi a vhakerile manana wa

yena evukatini bya yena, u va a dyondzisiwile ku vula mana wa yena a ku sesi. Leswi hi swona leswi swi endlaka leswaku vavanuna hi nga hatlisi hi swi tiva leswaku ku humelela yini. Kun'wana loko se swi tivekile na vukati bya hela hi ku copeta ka tihlo hikuva ku fika na laha vana va karhalaka ehenhleri ko vula mhani leswaku i sesi, swi nga leswi swi yilaka eka ririmi rin'wana na rin'wana.

Van'wana vatswari emigangeni a va na ku tinyungubyisa. Ngopfungopfu eka lava nga na vana vo hanya vugevenga no tlhela va yiva. Vatswari va vana votani va tala ku va tshika va nga ha va endleleli nchumu hikokwalaho ka ku vona mahanyelo ya vona yo ka ya nga amukeleki evanhwini. Vana lava va hetelela na swakudya va nga ha nyikiwi laha kaya. Vatswari lava va rivala leswaku munhu u tswala miri a nga tswali mbilu. Vatswari lava va rivala leswaku nkarhi wun'wana loko a vo tikhoma, va tshinya vana lava, kumbe Xikwembu a xi ta va twela vusiwana, va tlhela va vuyela eka mahanyelo lamanene yo amukeleka evan'hwini. Hikokwalaho ka ku tsandzeka ku tikhoma, va hetelela va mangalela vana lava emaphoriseni leswaku va ta va khoma va ya pfaleda ekhotsweni vutomi bya vona hinkwabyo.

Riviti "Tinyungubyiseni" ri nga ha thyiwa sosayiti emugangeni hi xikongomelo xo lemukisa vaakandhawu leswaku va fanele va tinyungubyisa kumbe ku tikhorisa hi swilo hinkwaswo leswi va nga na swona hikuva i nyiko leyi va nyikiweke yona hi Xikwembu eka masiku yo velekiwa ka vona hi vatswari. Vatswari van'wana va chava ku khisana exikarhi ka vanhu hikuva va tiva leswaku swa yila swinene. Van'wanyana va vabeburi hi vona va tsan'wa vana hikokwalaho ka ku va ri swilema kumbe swigono. Va tsandzeka ku tinyungubyisa hi vona hambileswi yi nga nyiko leyi va nyikiweke yona hi Xikwembu xa le henhla.

Vantshwa vo tala, ngopfungopfu lava va dyondzeke, va chava ku tinyungubyisa hi vatswari va vona. Vo tala va vantshwa lava va tala ku tisirhelela hikokwalaho ko vula mhaka yo vatswari lava nga lo va tswala vo tshamela ku hlekula hi timhaka to tshama va thyakile masiku hinkwawo. Vantshwa lava naloko va pasile tidigiri tokarhi eyunivhesiti, loko va ya eku ambaleni ka magaweni ya vona va va siya ekaya, va teka vasesi na vaboti va vona va famba na vona leswaku va ya va timbhoni ta tidigiri ta vona.

4.2.19. Vangamani

Riviti “Vangamani” ri vumbiwa ri huma eka riendli “vangama”, leswi swi vulaka ku nyuka na ku hatima. Bila na Marhanele (2016:725) eku hlamuseleni riendli “vangama” vari: “ku hatima ka nchumu wo fana na dayimani, ku phatima, ku tsayitela ka tilo loku hlanganeke ni ku dzindza.” Machete na Magamana (2017:226) vona va ri riendli “vangama” ri vula: “ku hatima.” Ku va nchumu lowu vangamaka wu fananisiwa na dayimani, swi kombisa ku va wu sasekile na ku tlhela wu va wu ri na nkoka ku tlula leyi wu nga exikarhi ka yona. Marito ya “ku phatima, ku tsayitela na ku dzindza ka tilo” ma ha kombisa nkoka lowu dayimani yi nga na wona evan’hwini. Loko swi ta eka vaakandhawu, ku vangama loku ku fambelanaka na dayimani ku kombisa ku va vanhu lava va ri na nkoka erixakeni naswona va tshamisekile, va nga karhatiwi hi nchumu evuton’wini bya vona.

Riviti “Vangamani” ri wela ehansi ka hlayelo ra ndzeriso, laha ku vaka ku ri na muvulavuri loyi a lerisaka kumbe ku byela vanhu leswaku va vangama kumbe va nyuka.

Riviti “Vangamani” ri thyiwa sosayiti yo karhi emugangeni lowu vanhu va kona va nga tirhandziki. Vanhu lava va vuriwa vanhu va futa hikokwalaho ka leswi na laha va tshamaka kona va nga kukuriki. Ku tshama ku lo pyi, hi thyaka. Loko munhu a nghena emutini wa vona, u hlamba timbilu no xewetana va nga si xewetana, a tlhela a twa ongeti a ngo sukuyima a tlhelela endzhaku laha a humaka kona. Emigangeni yo tala vanhu van’wana va tsakela ku tshama va thyakile va tlhela va ondzanyana ongeti vo tshamela ro tsoniwa swakudya hi minkarhi hinkwayo Hi ndlela yin’wana ku nga vuriwa leswaku i vanhu lava va chavanaka na mati. Hileswaku loko va vona mati va titivala, ivi va phaphuka loko mati lama ma susiwile ekusuhi na vona.

Muganga wo karhi wu kumeka wuri na vaakatiko vo karhi vo karhateka emimoyeni ni le mirini. Lava i vaakatiko vo tshamela ro tsana no terisa vusiwana evuton’wini hi masiku hikokwalaho ka swiyimo. Tsanelo leri ri kombisa ku va va nga tshamisekangi evuton’wini bya vona. Ku nga tshamiseki loku ku tisiwa hi leswi va pfumalaka swo

karhi leswi swi faneleke ku endla leswaku va nga vangama kumbe ku hatima tanihi hi dayimani kumbe ku hatima ka tilo. Vaakatiko van'wanyana swa tsandza mhaka yo tiendlela swo karhi kuri swi va vangamisa vusiku na nhlikani hambiloko va ri karhi va tirha. Leswi swi vangwiwa hileswi va holaka mali ivi va hetelela hi ku yi tirhisa eka swilo leswi swo huma endleleni swo pfumala mbuyelo evuton'wini bya vona.

Emugangeni lowu timhaka ta muxaka lowu ti humeelaka, ku fanele ku va ku ri na vanhu vo tlhariha, lava va faneleke ku hlela xiyimo xo fana na lexi, kutani va hetelela va thya kumbe ku vumba sosayiti leyi va faneleke ku yi thya vito ra "Vangamani". Hileswaku ntirho wa sosayiti wu ta va wu ri wa ku tsundzuxa vanhu leswaku nkarhi hinkwawo vo boheka mhaka yo tshamekla ro ehleketa hi swilo swa nkoka, swo saseka ku fana na dayimani, tanihileswi swi endlaka va hatima tanihi ku fana na yona, va naveleriwa tinjombo ku suka eka muakatiko wihi kumbe wihi eka lava tshamaka emugangeni wolowo.

Riviti "Vangamani" ri tlhela ri thyiwa emugangeni lowu vantshwa va nga tsakeriki timhaka ta ku dyondza xikolo, lexi xi nga ta endla leswaku va va na vumundzuku lebyinene. Dyondzo i xitlhangu lexi muntshwa wihi kumbe wihi swi n'wi bohaka a faneleke eku tisirhelela hikokwalaho ka xona naswona eku heteleleni xi ta endla leswaku a vangama tanihi nsuku hikuva endzhaku ko heta tidyondzo ta yena, u ta vuya ekaya, a lavalava ntirho a tirha, kutani a sungula ku nyuka na ku hatima loku ku nga ta landzeriwa hi timovha ta manyunyu leti nkarhi wun'wana ti nga vangelaka na valoyi.

4.2.20. Pfunekani

Riviti "Pfunekani" ri vumbiwa ri huma eka rhavi ra riendli "pfuneka". Rhavi ra riendli "pfuneka" ri kombisa ku va swi koteka hi ku olova ku pfuniwa hi van'wana.

Hileswaku nchumu wun'wana ni wun'wana lowu komberiwaka wa wu kuma handle ka hakelo. Kasi hi hala tlhelo rhavi leri ra riendli ri tumbuluxiwa ri huma eka riendli "pfuna".

Machete na Magamana (2017:181) va hlamusela riendli “pfuna” loko va ku “ku nyika kumbe ku endlela van’wana swo karhi handle ka hakelo.”

Tinhlamuselo leti nga laha henhla ti paluxa mhaka yo muakatiko wihi kumbe wihi wo va na swa yena wa boheka ku tinyiketela ku hanana leswaku a ta kota ku hanyisa lava va pfumalaka.

Riviti “Pfunekani” ri wela eka hlayelo ra ndzeriso, laha muvulavuri a lerisaka kumbe ku byela vanhu leswaku vaakatiko lava ti kotaka handle ko pfumala nchumu swa laveka mhaka yo nyikela eka vapfumari hi xikongomelo xo swi koteka mhaka yo va tihanyisa ku fikela loko va vitaniwa hi Xikwembu.

Khale ka makwangala vanhu a va pfunana eka swilo swo tala no tlhela va hanya swin’we. No dyelana swakudya a va dyelana. Vana va vamakhelwana lava va risaka a va dya endhawini yin’we mpundzu, nhlikani na namadyambu. Na hi makhisimusi na magudufurayideni a va dya endhawini yin’we. Naloko n’wana wa makhelwana a nga pfuki, tihomu ta vona a ti pfuriwa hi wa makhelwana wa yena a ti byisa ti ya eku dyeni. Vatswari va vana a va tlhela va pfunana hi ku luka mano ma leswaku vana va vona va tekana, va va nuna na nsati. Xilungu xi nga Xilungu xi tile na mikhuva ya xona, leyi hundzuleke Vantima hikwalaho ka ku va va yi tekele ehenhla loko ya ha ku nghena. Manguvalawa timhaka ta ku nyikana swo karhi kumbe ku endlela swokarhi mahala a swa ha ri kona. Hi vona vana va tilangela hi voxo vasati lava va lavaka vona. Hambi ko ba lexi dumaka, mutsari a nghenelela, a byela muteki leswaku nsati loyi a vutaka yena u na mahanyelo yo biha, u nantswa tilo na misava a byela mutswari wa yena leswaku hambu a ri na mahanyelo yo biha a swi na mhaka hikuva hi yena loyi a n’wi rhandzaka ku nga ri vona.

Mhaka leyi yi endla leswaku vutomi byi nga ha nandzihi endyangwini hikokwalaho ka ku kokelana ka vana na vatswari ehenhla ka milawu leyi ku faneleke ku hanyiwa hi yona. Mhaka yin’wana i ku vana hi tlhelo rin’wana va nga lavi mhaka yo va hlayisa vatswari loko va kurile, vatsakela ku huma va ya tisungulela ya vona miti hi xikongomelo xo yi fambisisa xileswi timbilu ti lavisaka xiswona handle ko kavanyetiwa.

Vamakhelwana swa tsandza ku dyelana. Naloko vo tshuka va vile na mitlangu emakaya a va byelani. Makhelwana wo hlamarisiwa hi ku vona loko se vanhu va hlengeletana eka makhelwana wa yena va sungula ku tsaka hi tindlela hinkwato handle ko tivisisa.

Vatswari, vana na swisiwana leswi swi nga fuwa swifuwo hi ku hambanahambana ka swona a va pfumeli ku pfuna hi ku risa kumbe ku hlayisa swifuwo swa vona. Va thola switaswifamba ku va swona leswi swi hlayisaka swifuwo swa vona kutani va swi hakela.

Vurhangeri na swirho swa sosayiti leyi thiweke vito ra “Pfunekani” hi vona lava va faneleke ku va vasunguri eka timhaka ta ku nyikana swokarhi handle ka hakelo. Vanhu lava hinkwavo a va fanelangi ku tshama va thyakile. Vo fanela ku tihambanisa na vugevenga no fambela ekule na timhaka ta vunsulavoya ku endlela mhaka yo vaakatiko va tolovela ku titshuneta eka sosayiti ya vona.

Sosayiti yi nga thyiwa vito ra “Pfunekani” emugangeni hi xikongomelo xo lemukisa vaakandhawu leswaku loko va lava ku kuma swokarhi handle ka hakelo va fanele va titshineta ekusuhi na yona.

Sosayiti leyi hi yona leyi faneleke ku kombisa vanhu tindhawu to hambanahambana laha va faneleke ku pfuneka eka tona. Yi fanele yi va dyondzisa tindlela hinkwato leti va faneleke ku ti landzelela loko va lava ku pfuneka.

Sosayiti leyi yi nga ha thyiwa vito ra “Pfunekani” yi ri ndlela yo lemukisa vatswari na vana leswaku va fanele va dyondza ku pfunana hi ku hlayisa swifuwo leswi fuyiweke laha ndyangwini. Vatswari na vana va nga ha pfunana hikuva vatswari va sala va hlayisa swifuwo loko vona va ha yile exikolweni ivi vana va pfuneta vatswari ku hlayisa swifuwo hi masiku hinkwawo lama ma nga riki ya xikolo.

Vantshwa va fanele ku kuma ku pfuneka eka vatswari va vona swinene hi mayelana na timhaka ta vukati bya vona. Vanhu lavakulu vo fanela ku titoloveta mhaka yo pfuna lavantsongo hi ku va dyondzisa leswaku hambileswi Xilungu xi va ngheneleleke swinene, a va fanelangi ku papalata xintu xa ka vona. Vatswari vo fanela ku tlhela va

pfuna mhaka yo va hlohletela vantshwa mhaka yo nghena xikolo leswaku ku xaniseka ku ta fambela ekule na vona vutomi bya vona hinkwabyo.

4.2.21. Gingirikani

Riviti “Gingirikani” ri vumbiwa ri huma eka riendli “gingirika”. Riendli “gingirika” ri vula ku tirha swokarhi hi ku tiyimisela, leswaku u ta kota ku swi fikelela hambiloko swilo leswi tirhiwaka swi tika. Machete na Magamana (2017:43) va hlamusela leswaku riendli “gingirika” ri vula “ku tirha hi khinkhi”.

Vatsari lava va nga laha henhla va paluxa leswaku riendli “gingirika” ri vula ku tirha hi ku tiyimisela swinene eka mitirho kumbe migingiriko leyi munhu a nga ku yi endleni.

Riviti “Gingirikani” i rito leri welaka eka hlayelo ra ndzeriso. Hileswaku ku va ku ri na munhu kumbe xivulavuri xo karhi lexi lerisaka kumbe ku byela vanhu vo karhi leswaku va endla kumbe ku tirha ntirho wo karhi hi khinkhi.

Riviti “Gingirikani” ri tala ku thyiwa sosayiti kumbe ntlawa wo karhi emugangeni lowu vanhu va wona va lolohaka ku tirha mitirho leyi va nyikiwaka yona leswaku va yi tirha ku endlela mhaka yo tihanyisa kumbe va hanyisa mindyangu ya vona. Van’wana va vanhu lava loko va nyikiwile mitirho leswaku va tirha, va tirha siku rin’we kumbe mambirhi kutani va tshika. Vo tala va tshika mitirho leyi va ri hava lexi va faneleke ku tihanyisa hi xona. Vanhu lava va tshika mitirho leyi va tlhela va tisirhelela hi ku vula leswaku va holeriwa swimalana naswona ya tika swinene. Endzhaku ko tshika ntirho, va kumeka va xanisiwa hi ndlala. Loko lavo tlhariha va swi vonisa sweswo, va hlengeletana endhawini, va vumba ntlawa lowu ku nga ta va wona lowu hlohletelaka vaakandhawu ku tirha hi ku tiyimisela leswaku va ta kota ku humelela evuton’wini bya vona.

Vurhangeri na swirho swa ntlawa lowu thyiweke vito ra “Gingirikani”, ku fanele ku va vanhu lava va tshembhekeke leswaku vaakandhawu ku va va ta kota ku tshemba leswi ntlawa lowu wu tirhaka swona. Vurhangeri na swirho swi fanele swi va na

mahanyelo lamanene lama ma amukelekaka evanhwini ku endlela mhaka yo va tshembeka hi minkarhi ni minkarhi. Leswi swi ta endla leswaku ntlawa lowu wu tiya wu tlhela wu tswala mihandzu leyinene, leyi nga pfunaka emugangeni hinkwawo.

Sosayiti yi thyiwa vito ra “Gingirikani” leswaku ku ta va yona leyi yi nga ta tshamela ku tsundzuxa na ku byela vanhu hi ku lerisa mhaka yo eminkarhini leyi va averiwa mitirho yo karhi, vo fanela ku yi endla yo hetiseka leswaku eku heteleleni va ta kota ku va na ntshovelo lowunene.

Vito ra “Gingirikani” ri tlhela ri thyiwa ntlawa wo karhi emugangeni leswaku ku va wona lowu wu vonaka leswaku mitlawa kumbe tisosayiti letin’wana ti korhokela muganga wolowo hi ndlela leyi nga ta wu vuyerisa.

Vito ra “Gingirikani” ri nga ha thyiwa ntlawa ku endlela mhaka yo byela vanhu leswaku nhluvuka wu huma evuhlongeni ku katsa no boxa leswaku ku tirha hi khinkhi swa vuyerisa emitirhweni hinkwayo. Hi xitalo vanhu lava va tirhaka hi khinkhi hi vona lava va kumaka ntlakuso na mali yo tala eka swivandla leswi va tirhaka eka swona. Van’wana va nyikiwa na tinyiko ta xiyimo xa le henhla hikokwalaho ka ku va va tirha hi ku gingirika.

Vito ra “Gingirikani” ri tlhela ri byela vanhu leswaku va fanele va nga karhali ku tirha hi khinkhi naloko ntirho wa kona wu nga nyawuli kumbe wu nga ri na mali yo tala na ku va tsundzuxa leswaku va nga tshuki va tibyela ku tirha mitirho hi ku tlovatlova hikuva eku heteleleni va ta tikuma va ri hava mitirho yo hanyisa miti ya vona.

Sosayiti leyi yi nga tlhela yi thyiwa vito ra “Gingirikani” leswaku ku ta va yona leyi vonaka leswaku vanhu va muganga hinkwavo va titshineta ekusuhi na vona ku endlela mhaka yo va dyondzisiwa ku tirha no gingirika leswaku eku heteleleni va nga tikumi va tshoverile mfava. Muaakandhawu loyi a titsinetaka ekusuhi na ntlawa lowu, endzhaku ko nghena eka wona u ta fanela ku tirha hi khinkhi hi xikongomelo xo hluvukisa muganga wa ka vona.

Kasi hi tlhelo rin'wana sosayiti yi thyiwa vito ra "Gingirikani" hi xikongomelo xo khutaza vantshwa leswaku va hlaya tibuku leswaku va ta kota ku va na vumundzuku lebyinene, lebyi byi nga ta hluvukisa vutomi bya vona ku fikela loko va hundza emisaveni.

4.2.22. Matlharhansi

Riviti "Matlharhansi" i rivitankatsano ro va na marito mambirhi ku nga "matlhari" ri katsa "hansi". Matlhari i vunyingi bya rito "tlhari". Machete na Magamana (2017:215) va hlamusela riviti "tlhari" loko va ku: "xithhavatlhavani xa nsimbi yo tontswa na xikhomo xa nhonga." Nhlamuselo ya Machete na Magamana yi paluxa leswaku "tlhari" ku vuriwa xan'wanchumu lexi ntirho wa xona ku nga tirhisiwaka eku tlhaveni ka xo karhi ku dlaya xan'wanchumu. Bila na Marhanele (2016:683) va hlamusela ku: "tlhari" i xithhavatlhavani xo endliwa hi nsimbhi no lumeketwa eka mbhinyi. Marhanele na Bila va engetela hi ku boxa leswaku

"tlhari" nkarhi hinkwawo ri va ri lumeriwile eka mbhinyi wo endliwa hi mhandzi yo karhi.

Riviti "hansi" i riengeteri ra ntumbuluko. Machete na Magamana (2017:50) va ri

"hansi" swi vula: "ndhawu yo karhi." Marhanele na Bila (2016:143) va ri "hansi" i: "ritofularha ra henhla" Tihlamuselo ta swidyondzeki leswi tshahiweke eka ndzimana leyi swi paluxa mhaka yo riviti "hansi" i riengeteri leri vulaka ndhawu yihi ni yihi kwala misaveni.

Riviti "Matlharhansi" i rivitinkatsano, leri ri hi tiselaka nhlamuselo yo lerisa mhaka yo tisa ku rhula etindhawini hinkwato leti hi kumekaka eka tona. Hileswaku tinyimpi ti fanele ti herisiwa, vanhu va tshamiseka va hetelela hi ku dzahisana na fole na ku dyelana. Ku lwa loku ku nga va ku kongomisisiwile eka nyimpi laha vanhu va faneleke ku hloma va hetelela hi ku lwa. Emugangeni wun'we, vanhu lava va tshamaka eka wona va ha lwa hi ku kokelana hi marito loko va ri karhi va bula timhaka to pfuna kumbe to ngenhisaka ekhombyeni. Ku lwetana hi swo karhi swi humelela eka tindhawu to tala kwala munhu yoyoloye a tshamaka kumbe a humaka kona.

Riviti “Matlharhansi” ri thyiwa sosayiti emugangeni lowu vanhu lava va tshamaka eka wona va tshamelaka ku holova na ku banana. Manguvalawa vantshwa a va ha landzeleli swileriso na switsundzuxo swa vatswari na vadyondzisi loko va ri exikolweni. Vadyondzi lava va tlhela va hlwela ku nghena exikolweni siku rin’wana na rin’wana hambileswi swikolo swa masakulawa swi akiweke ekusuhi na miti ya vatswari va vona, leyi va tshamaka eka yona. Hileswaku va nghena hi mikarhi leyi vona va yi lavaka. Mhaka ya ku hlwela ka vona yi tlhela yi nyanyisiwa hi leswi mfumo wu nga ha pfumeriki leswaku vadyondzi va biwa eswikolweni. Van’wana vadyondzisi va biwa hi swibakele na hi timpama loko va va vutisa leswaku va hlwerisiwa hi yini masiku hinkwawo.

Loko va ri exikolweni, va vulavula swa vona, swo ka swi nga vuyerisi, ematshan’wini yo yingisela leswi va dyondzisiwaka swona. Vadyondzi lava va hetelela va ala naloko vadyondzisi va va rhuma naswona va hetelela va tisirhelela hi ku byela vadyondzisi leswaku muakatiko wihi ni wihi u tswariwile a ri ni milenge leyi a fambaka hi yona kun’we ni mavoko mo khoma hi wona, swa antswa va sukuyima va ya tiendlela hi voxo.

Vadyondzi vo tala na mitirhoxidzi ya xikolo a va tsali, loko vadyondzisi va va vutisa leswaku hikokwalaho ka yini va nga tsali, va va hlamula leswaku vona va lavaka ku tsala a va tsali hikuva vona a va na nkarhi wo tlanga hi wona. Vadyondzisi vo tala lava va sindzisaka leswaku vadyondzi va tirha mitirho ya xikolo hi ku hetiseka, va hetelela va dlayiwa hi ku tlhaveteriwa kumbe hi ku duvuriwa hi swibamu va nga ehleketangi nchumu.

Hi nkarhi wolowo, loko vanhu lava va nga ka sosayiti ya “Matlharhansi”, va fanele va tshinelela nhlokoyaxikolo, vadyondzisi na vadyondzi hi xikongomelo xo ya va lamula. Vurhangeri bya sosayiti leyi byi fanele byi va na xivindzi xo kota ku va byela hinkwavo ka vona leswaku va tshika leswi va swi endlaka hikuva siku rin’wana swi ta va hoxa ekheleni ra ndzilo. Loko sosayiti ya “Matlharhansi” yo tsandzeka ku nghenelela, vadyondzi hinkwavo va ta feyila loko lembe ri hela kasi hi hala tlhelo vadyondzisi a va nge vi na xiphiso hi mayelana na ku feyila ka vona tanihileswi va khensiwaka hi miholo emahelweni ya n’hweti yihi na yihi hambu mbuyelo wu nga tsakisi.

Timhaka ta marhandzu ti famba emahlweni ni le moyeni eka vantshwa va masiku lawa, va tsakisiwa hi swahava leswi nga va vuyerisiki nchumu handle ko va kuma makwiri va ha ri vantsongo swinene. Leswi swi vanga nhlupheko eka vantshwa lava. Hi xitalo vana va vantshwa lava, va hlayisiwa hi vatswari va muntshwa wa xisati, leswi swi hetelelaka swi endla leswaku na ntukulu wa vona a hetelela a ku mama kumbe papa eka vatswari va mhani wa yena. Ku lahlekeriwa hi vutivi lebyi, i mhaka yo tincece ta vantshwa lava, ti nga ha laveki no tlakuriwa ku katsa na ku va mamisa ongeti a hi vana va vona.

Hi nkarhi wolowo loko timhaka leti ti ri karhi ti humelela, vurhangeri bya sosayiti ya “Matlharhansi”, byi fanele ku titshineta ekusuhi swinene na vantshwa, byi va lemukisa leswaku loko va teka vana va vona va va cukumetela vatswari (vakokwana) wa vona, i xidyoho lexikulu swinene eka Xikwembu hikuva muakatiko wihi ni wihi wa fanela ku hlayisa nyiko yihi ni yihi yo huma eka xona, ku endlela leswaku yi nga tshuki yi n’wi xupukerile a nga ehleketangi nchumu.

Ku va vantshwa va kuma vana kumbe va tekana swi nga si fikelala swo va na switandzhaku swo swo tshikana swi nga si tlhaveriwa na hi dyambu. Mhaka leyi yi vanga xiphiso swinene eka muntshwa waxisati hikuva hi yena loyi a bohekaka ku vonisiwa maxangu hi n’wana loyi a nyikiweke yena a nga ehleketangi nchumu. Ku tshikana ka vantshwa va ha vantsongo.

4.2.23. Rhandzanani

Riviti “Rhandzanani” ri vumbiwa ri huma eka riendli “rhandzana”. Riendli “rhandzana” ri vula leswaku vanhu va fanele va tsakelana kumbe ku lavana hi ku ringana. Hileswaku swilo leswi va endlelanaka swona swi fanele swi humelela hi ku ringana matlhelo hinkwawo.

Nhlamuselo ya Marhanele na Bila yi kombisa ku va rirhandzu ri humelela hi ku ringana exikarhi ka vanhu vambirhi kumbe ku tlula.

Riviti “Rhandzanani” eka vuvulavuri ri wela eka hlayelo ra ndzeriso, laha ku lerisiwaka kumbe ku byela vanhu leswaku va va na rirhandzu ro ringana. Riviti leri ri thiyiwile sosayiti yokarhi emugangeni lowu ku pfumalekaka rirhandzu. Vaakandhawu va muganga lowu vo tshamela ro lwa, no yivelana, no hlohletelana swo biha, ku onha swa van’wana, ku tsandzisa muganga ku hluvuka, na swin’wana. Vanhu lava va tshamaka emugangeni lowu wu pfumalaka rirhandzu ro ringanela, a va na ntwelavusiwana hikuva naloko un’wana kumbe xaka ra vona ri xaniseka a va swi koti ku ri pfuneta leswaku na rona ri ta kota ku hanya na vona. Naloko va vona vantshwa va ri karhi va kunguhata kumbe ku endla swa vugevenga a va va tshinyi, va va tshika kutani eku heteleleni va tikuma va ri eka xiyimonkambuyeriso.

Eka nkarhi wa sweswi vantshwa va miganga hinkwawo hi xitalo loko swi fika eka vukati, vateka Xintima kumbe hi Xilungu kambe va tlhela va thalana ku nga si hela na lembe kumbe malembe mambirhi.

Hi tlhelo rin’wana muganga lowu wu va wu pfumaleka ku rhula exikarhi ka wona. Laha ku pfumalekaka ku rhula muaakandhawu wihi na wihi wa boheka ku yima hiwo nenge wun’we minkarhi hinkwayo. Hileswaku vanhu emugangeni hinkwavo ku nuhaniwa makhehele ku nga dzahisaniwi fole hikokwalaho ko pfumala rirhandzu ro ringana exikarhi ka vona.

Vaakandhawu va kala va vumba sosayiti kutani va yi thya vito ra “Rhandzanani” leswaku yi ta tisa rirhandzu hi ku ringana eka vanhu va muganga wolowo. Vurhangeri na swirho swa sosayiti leyi, ku fanele ku va swona leswi sungulaka swi kombisa leswaku swi na rirhandzu hi ku ringana eka matlhelo hinkwawo naswona swi tshembekile. Ku tshembeka ka swona ku ta koka rinoko ra vaakandhawu hinkwavo kutani na vona va tinyikete ka ku tekaxiave leswaku va ta kota ku pfuneta ku tisa rirhandzu ro ringana eka matlhelo hinkwawo leswaku vanhu va ta kota ku rhandzana.

Sosayiti leyi yi nga tlhela yi thiyiwa vito ra “Rhandzanani” leswaku ku ta va yona leyi hlohletelaka vantshwa leswaku va kota ku lemuka leswaku lexi xi endlaka leswaku va tekana va tlhela va tshikana hi ku hatlisa, hileswi va tekanaka va ha ri vatsongo na ku

va ku pfumaleka rirhandzu ro ringana exikarhi ka vona havambirhi. Hileswaku un'wana u va a rhandzile hi mbilu ya yena hinkwayo ivi loyi un'wana a ri na rirhandzu ra vuxisi. Sosayiti leyi yi nga tlhela yi lemukisa vantshwa ku tumbuluxa rirhandzu ro ringana exikarhi ka vona leswaku va ta kota ku pfunana hi tlhelo ra dyondzo leswaku va hetelela va pasa hi ku ringana hinkwavo ka vona eka swikambelo swa mahelo ya lembe.

Sosayiti yi nga ha thyiwa vito ra "Rhandzanani" ku endlela mhaka yo vanhu emugangeni va kota ro dyelana. Hi ntiyiso lowu heleleke, loko ku nga si va na rirhandzu ro ringanela exikarhi ka vamakhelwana, a va nge swi koti ku pfunana hi swakudya hikuva timbilu ta vona hinkwato ti va ti tele hi rivengo matlhelo hinkwawo hi ku ringana hamambirhi.

4.2.24. Tlangelani

Tlangelani i riviti leri vumbiwaka ri huma eka riendli "tlangela", ku nga ku khensa nyiko yo karhi leyi humaka eka Xikwembu kumbe eka van'wana vanhu.

Magamana na Machete (2017:80) eku tlhantlheni ka riendli "tlangela" vari i: "ku va munhu a amukela malwandla/tintswalo lawa/leti a kombiweke wona/tona."

Tinhlamuselo ta swidyondzeki leswi tshahiweke eka ndzimana leyi nga hundza ti vula mhaka yo riendli "tlangela" ri vula ku va vanhu vo tinyungubyisa eka tinyiko to phemeriwa hi loyi a nga henhlahenhla kunga muvumbi wa vona .

Riviti "Tlangelani" ri wela eka riendli ra ndzeriso. Laha hi kuma leswaku vanhu va byeriwa no lerisiwa leswaku va dyondza ro khensa hinkwaswo leswi va nga nyikiwa swona hi Mumbi wa tilo na misava, leswaku a ta ka a nga karhali ku va tisela mikateko eka minkarhi yihi kumbe yihi. Masiku lama vanhu hi xitalo va tshika ku landzelela timhaka ta Xintu hikokwalaho ka ku nghenelela swinene ka mitolovelovelo ya Xilungu evuton'wini bya hina. Hileswaku milawu leyi va dyondzisiweke yona hi vakhale a va yi tekeli enhlokweni.

Mhaka leyi yi endla lero vantshwa swi fika lomu swo tala swa vona swi onhakaka evuton'wini bya vona. Vito ra "Tlangelani" emugangeni ri thyiwa sosayiti loko va vona vanhu va tsandzeka ku khensa leswi va nyikiwaka kumbe ku endleriwa swona hi van'wana. Sosayiti leyi ku fanele ku va yona leyi dyondzisaka vanhu ku khensa hinkwaswo leswi nyikiwaka kumbe ku endleriwa swona hi nkarhi wolowo. Sosayiti leyi yi tlhela yi dyondzisa vaakandhawu ku khensa van'wana va nga si hundza emisaveni leswaku Xikwembu xi ta kota ku va katekisa hilaha ku nga heriki.

Vanhu vo sungula lava va faneleke ku khensa tinyiko hinkwato leti va nyikiwaka tona hi Xikwembu i vurhangeri na swirho swa yona sosayiti leyi. Loko vaakandhawu va vona swirho swa sosayiti swi ri karhi swi khensa xihi ni xihi xo huma eka Xikwembu, va kala va navela, kutani va hetelela va tinyiketela ku nghenela ku va swirho hi mhaka yo va ta pfuna rixaka kumbe vaakatiko lava nga swela. Swirho swa sosayiti, a swi fanelanga fanele ku landzelela timhaka ta vuoswi, vugevenga, ni swin'wana..

Sosayiti ya vito ra "Tlangelani" endyangwini yi nga ha dyondzisa vatswari ku khensa vana va vona endzhaku ko pasa xikambelo xa ka matiriki, handle ko langutisisa mapaselo na mafeyilelo ya vona.

Sosayiti leyi thyiweke vito ra "Tlangelani" yi nga dyondzisa vatswari ku khensa nyiko yihi na yihi ya vana leyi va nyikiwaka yona hi Xikwembu. Hileswaku hambu Xikwembu xo va nyika xigono kumbe xilema, va fanela va xi khensa hikuva ku va ku ri nyiko ya vona leyi xi va lulamiseleke yona havambirhi xi nga si va tumbuluxa laha misaveni. Hambu vatswari va swigevenga, makhamba, vo fanela va dyondza mhaka yo khensa hikuva i nyiko yo huma ekaya etilweni ku suka ka muvumbi. Makhensele ya vona ya ta byala mihandzu yo va tsundzuka leswaku vatswari va vana va tswala miri a va tswali mbilu.

Sosayiti leyi yi nga tlhela yi swi kota ku kucetela vaakandhawu ku khensa hinkwaswo leswi mfumo wa Afrika-Dzonga wu va endlelaka swona. Laha na lava wu nga va endlelangiki nchumu va fanele va dyondza ku khensa hikuva siku ra vona ra ta, leri

Xikwembu xi nga ta va khensa hi lokukulu hikuva leswi munhu a nga swi kuma hi siku leri landzelaka swi tiviwa hi xona.

Vito ra “Tlangelani” ri thyiwa sosayiti emugangeni yi ri ndlela yo kucetela vaakandhawu mhaka yo hoyozela ntirho wihi ni wihi wo nyikiwa leswaku va tirha handle ko languta vukulu bya hakelo ya kona. Loko vanhu va tirha hi ndlela leyi, Xikwembu xi ta va engetela masiku yo hanya, xi tlhela xi va nyika mitirho yo antswa leyi yi nga na mali yo tala, laha va nga ta kota ku tiendlela xihi ni xihi xa swilaveko swa vona swa vutomi bya vona hinkwabyo. Sosayiti leyi yi nga ha tlhela yi dyondzisa vaakandhawu ku khensa mafu ya masiku hinkwayo va ri karhi va khongela leswaku Yehova wa mavandla u ta swi xaxisa eka rin’wana ra masiku ku sala ntsena ku phyuphya emimoyeni ya vona.

4.3. KU KATSAKANYA KA NDZIMANA WA LEYI

Mulavisisi u xopaxopile mavito ya 24 lama thyiweke mitlawa ya vatirhi kumbe tisosayiti, lama welaka emigangeni leyi yi nga hansa ka Masipala wa Bohlabela eBushbuckridge. Mulavisisi u kombisile a tlhela a hlamusela na maendli lama mavito lama ma vumbiwaka ma huma eka wona. Mulavisisi u tlhele a hlamusela leswaku yo tala ya mavito lama, i maendli lama ma nga eka hlayelo ra tshamelo, laha ku kombisiweke leswaku hi xitalo ka lerisiwa kumbe ku kombela van’wana vanhu ku endla swilo swo karhi ku endlela mhaka yo va pfuneka.

Mulavisisi wa hi komba nakambe mhaka yo vanhu lava va hlawuleriwaka ku fambisa mitlawantirho, hi lava va faneleke ku tshama va basile na ku tlhela va fambela kule na timhaka ta vugevenga hi xikongomelo xo va tshembeka eka swirho swa sosayiti leswi rhangeliwaka. Hinkwawo maviti ma thyiwile hi ku landza leswi sosayiti yoleyo yi faneleke ku tirha swona emugangeni wolowo. Hileswaku vito rihi na rihi ra thyiwa hikokwalaho ko landza ntirho wa nchumu lowu thyiwaka ku va ntlawantirho.

NDZIMANA YA 5

5.1. KU SONGASONGA NDZAVISISO LOWU

Mulavisisi u hlamuserile manghenelo na matimundzhaku, xiphiko xa ndzavisiso, swikongomelokulu ku katsa swikongomelotsongo eka ku lavisisa, swivutisokulu kun'we ni swivutisotsongo, ku pfuna ka ku lavisisa, marito lama nga ni nkoka, thiyori leyi lawulaka ndzavisiso, swipimelo kumbe swiringanyeto swa nkoka na swaximunhu.

Eka ndzima ya 2, mulavisisi u tsavurile a tlhela a hlamusela milavisiso yo hambanahambana yo huma eka van'wanyana va valavisisi. Milavisiso yo tano hi yona yi nga pfuna ku twisisa timhaka hinkwato ta mathyelo ya mavito, mitirho ya mavito, nkoka wa mavito na swin'wana loko ku karhi ku lavisisiwa. Ntirho wa valavisisi lavan'wana, wu pfunetile mulavisisi leswaku a kota ku vona leswi valavisisi lava, va swi siyeke ehandle hi xikongomelo xa leswaku hi ku famba ka minkarhi a kota mhaka yo tlhelela endzhaku ku ya swi nghenisa eka databesi ya matheme ya Xitsonga.

Eka ndzima leyi mulavisisi u hlamuserile maendlelo ya ndzavisiso, endlelo ra ndzavisiso, endlelo ra nkoka ra ndzavisiso, dizayini ya ndzavisiso, na ntlhantlho wa mahungu leswi swi pfuneteke mulavisisi eka maendlelo ya yena ya ndzavisiso wa yena eku landzeleleni ka swiphemu hi ku koxometa eka ndzima leyi.

Eka ndzima ya 4, mulavisisi u xopaxopile mavito ya 24 lama thyiweke mitlawa ya vatirhi kumbe tisosayiti, lama welaka emigangeni leyi yi nga hansi ka Masipala wa Bohlabela eBushbuckridge. Mulavisisi u nyikile tinhlamuselo ta vatsari vo hambanahambana, leti hlamuselaka mavito hinkwawo lama hlawuriweke leswaku ma vula yini. Mulavisisi u tlhele a hlamusela leswaku yo tala ya mavito lama, i maendli lama ma nga eka hlayelo ra tshamelo, laha ku kombisiweke leswaku hi xitalo ko lerisaka kumbe ku kombela van'wana vanhu ku endla swilo swo karhi ku endlela mhaka yo va pfuneka.

Mulavisisi wa hi komba nakambe mhaka yo vanhu lava va hlawuleriwaka ku fambisa mitlawantirho, hi lava va faneleke ku tshama va basile na ku tlhela va fambela kule na

timhaka ta vugevenga hi xikongomelo xo va tshembeka eka swirho swa sosayiti leswi rhangeliwaka. Vanhu lava va fanele va ri lava tshamelaka ro ya ehubyeni laha vanhu va hlanganaka kona ku bula ta muganga wa vona, hi xikongomelo xo ya vika leswi va tirhaka kumbe va tirheke swona.

Mavito hinkwawo ma thiywile hi ku landza leswi sosayiti yoleyo yi faneleke ku tirha swona emugangeni wolowo. Hileswaku vito rihi ni rihi ra thyiwa hi mhaka yo landza ntirho wa nchumu lowu thyiwaka ku va ntlawantirho.

SWIBUMABUMELO

Ku lavisisa loku ku songasonga hindlela yo komba swibumabulelo swa nkoka no tekeriwa enhlokweni eku tiyisiseni ka leswaku Mitlawantirho eka Masipala wa Bohlabela,

Bushbuckridge eXifundzeni xa Mpumalanga, Afrika-Dzonga na le ka yin'wana miganga ya tiko kumbe matiko hi ku angarhela ya tirhisa mavito lama nga ni nhlohletelo lowunene lowu nga ta hoxa xandla eka ku hluvukisa kumbe ku humelela ka mitlawantirho ya vona. Ndzavisiso lowu wu ta pfuka eka ku letela tindlela hinkwato leti vanhu va nga ta ti landzelelaka kumbe ku ti tirhisa ku tumbuluxa mitlawa va tlhela va yi thya mavito yo fambelana na leswi yi nga ta tirha swona ku papalata swiphiso swo vanga hikokwalaho ko vaakandahawu va honisa loko swi ta eka ku thya mavito tanihileswi mavito ma nga ni nkoka swinene. Mavito lama thyiwaka kahle ma nga endla leswaku mitlawantirho leyi thyiweke mavito lawa ya humelela kasi mavito lama ma nga thiywangiki kahle ma nga endla leswaku mitlawantirho leyi yi nga humeleli tanihileswi mavito ma landzelelaka.

Miganga hinkwayo ku ya hi ku siyasiyana ka yona yi hlohleteriwa mhaka yo tumbuluxa tisosayiti kumbe mitlawantirho yo hambanahambana leyi yi nga thyiwa mavito lama ma nga ni nkucetelo lowunene ku ya mitirho yo hambana leyi Mitlawantirho leyi yi nga tumbuluxeriwa swona ku nga ku pfuna vaakatiko no tisa nhluvuko.

Vaakatiko va fanele va swi lemuka leswaku mavito a ma thyiwi hi xikongomelo xo tsakisa van'wana, kumbe ku thya leswaku vanhu kumbe michumu yo karhi yi tiveka hi wona, kambe ku va ku ri na leswi ma yimeleka swona leswi swi nga ta pfuna kumbe ku humelela emugangeni lowu ma thyiwaka eka wona.

Tisosayiti leti ti fanerile ku thyiwa mavito yo fambelana na leswi ti faneleke ku tirha swona swa nkoka kwalaho mugangeni wolowo, hikokwalaha vatumbuluxi na varhangeri va Mitlawantirho va faneleke ku thya mavito ya mitlawantirho ya vona hi ku landza leswi yi nga ta pfuna swona emigangeni leyi ma thyiweke eka yona ku fikelela xikongomelo xo pfuna rixaka.

Ku lavisisa loku ku ku ta va ka risima eka rixaka tanihileswi wu nga ta tshama tani hi xitsundzuxo, xo tsundzuxa vanhu leswaku loko va lava ku pfuneka eka swo tala emugangeni lowu va tshamaka eka wona hi tlhelo ra swa mitlawantirho, va fanele va titsarisela eka mitlawantirho leyi yi nga thyiwa mavito lama nga ni nkucetelo lowunene leswaku va ta humelela eka xivono xa vona, kasi hi hala tlhelo ku lavisisa loku ku ta pfuna tanihileswi wu nga ta engetela theminoloji yin'wana eka leyi a yi ri kona eka Xitsonga.

5.2. TIBUKU LETI TI TIRHISIWEKE

Ademiluka, S.O. (2009): The Sociological Functions of Funeral Mourning: Illustrations from the Old Testament and Africa. In: *Functions of Funeral Mourning OTE 22/1 (2009)*, 9-20 9.

Adom, D. Hussein, E.K. & Joe, A.A. (2018): Theoretical and conceptual framework: mandatory ingredients of quality research. In: *International Journal of Scientific Research*, 7(1):438-441

Allen, M. (2017): Confidentiality and anonymity of participants. In: SAGE Encyclopaedia of communication research methods.

Ainiala, T. and Östman, J. R., *Socio-onomastics: The Pragmatics of Names* (Amsterdam, 2017).

Barstow, S.R. (2021): The importance of business names. Available at: smallbusiness.chron.com

Beyer, C. (2018): Edmund Husserl. Stanford: Stanford University.

Branson, JS & Branson, A. (2015): Evaluating research. Available at: *counseling. education*.

Bright, W. (2003): What is in a name? Reflection on Onomastics. *Language and Linguistics* [Online], 4(1). Available from: **Error! Hyperlink reference not valid.** [Accessed: 07/09/2021].

Brink, H., Van der Walt, C. & Van Rensburg G. (2012): Fundamentals of research methodology for health care professionals. 2nd Edition, Cape Town: Juta.

Brynard, P.A. & Hanekom, S.X. (2014): Introduction to research in Public Administration and related disciplines. Pretoria: Van Schaiks.

Burchfield, D. (1982): A supplementary to the Oxford English Dictionary. New York: Oxford University Press.

Carroll, M. (2006): Spirits of the dead: Roman Funeral Commemoration in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, pp.45-46).

Cheetz, George H. (1988): *Names' Names: A Descriptive and Prescriptive Onymicon*. ("What's in a Name?" *Chapbook Series 2*.) Sioux City: Schütz Verlag.

Claybaugh, Zach. "Research Guides: Organizing Academic Research Papers: Types of Research Designs". *library.sacredheart.edu*. Retrieved 2020-10-28.

Creswell, John W. (2014): *Research design: qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*(4th ed.). Thousand Oaks: SAGE Publications. ISBN 978-14522-2609-5.

Edmund, R. 1837. Embassy to the Eastern Courts of Cochin-China, Siam, and Muscat. New York: Harper & Brothers.

Chauke M.T. (2015): Personal Names and Naming Practices Among the Vatsonga. *Anthropologist 19 (1): 303-312*

Cohen, L. & Manion, L. (2000): Research methods in education. London: Routledge.

Creswell, J.W. (2014): Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Approaches. Thousand Oaks: SAGE Publications.

Corbin, J & Strauss, A. (2015): Basics of qualitative research techniques and procedures for developing grounded theory. Thousand Oaks: California, SAGE Publication.

Creswell, J.W. (2014): Educational research: planning, conducting, and evaluating quantitative and qualitative research. 8th edition. New York: Pearson.

De Klerk, V. (1999): Beauty or Buhle? On changing one's name. *Nomina Africana, 13(1):10-15*

Denzin, NK & Lincoln, YS. (2017): Handbook of Qualitative Research. New York:

Sage Publications.

Deutscher Genossenschafts- und Raiffeisenverband (DGRV). (2003): Burial societies in South Africa: History, function, and scope. DGRV SA working paper series no 2, Agricultural Economics Consulting, Pretoria.

Encyclopedia Britannica. Names and naming. London: Britannica.

Etymology Dictionary. (2015): Available at: etymonline.com. Retrieved on: 04.10.2021

Finegan, R. 1970. Oral Literature in Africa, New York, Oxford University.

George, T. Revised on June 22, 2023.

Guba, E.G & Lincoln, Y.S. (2005): Naturalistic Inquiry. California: SAGE.

Harvey, S. (2019): Quick and catchy: The benefits of one-word business name. Available at: <https://naimeo.com/benefits-of-one-word-business-names/>

Heider, F. (1958): The psychology of interpersonal relations. New York: Wiley

Hewitt, R., Shantz, A., Mundy, J. & Alfes, K. (2017): Attribution Theories in Human Resource Management Research: A review of research agenda. In: *International Journal of Human Resource Management*.

Hymes (1964): Language in Culture and Society, reader in Linguistics and Anthropology

Khoza, R.J. (2005): Let Africa Lead: African Transformation Leadership for the 21st

Kuper, H. & Kaplan, S. (1944): "Voluntary Association in Urban Township" (1944). 3 Africa Studies 178 at 179.

Lamarque, P. V. (1994): Names and descriptions. Encyclopedia of Language and Linguistics, ed. by R. E. Asher, 2667-2672. Oxford: Pergamon.

Lincoln Y.S. & Guba E.G. (1985): Naturalistic inquiry, Beverly Hills, CA: Sage Publications, Inc.

McMillan, J.H. & Schumacher, S. (2010): Education research: A conceptual introduction. New York: Harper Collins.

McMillan, J.H. & Schumacher, S. (2014): Education research: A conceptual introduction. New York: Harper Collins.

Meiring, B.A. (1994): Toponymic innovation and social change. In: *Nomina Africana*, 8(1):65-79

Metropolitan Life Insurance Company. (2015): Funeral Planning Guide. New York: METLIFE. Available at: www.metlife.com. Accessed on: 20.09.2021

Molobi, M. (2006): The history and potential of burial societies in creating basic Christian communities in South Africa. In: *Studia Historiae Ecclesiasticae*, September 2006, Vol XXXII, No/Nr 2, 153-170.

Ngwenya, B N (2002): Gender, dress, and self-empowerment: Women and burial societies in Botswana. *African Sociological Review*, 6(2), 1-23.

Oosthuizen, G C (1990): Ecumenical burial societies in South Africa: Mutual caring and support that transcends ecclesiastical and religious differences. *Missiology* 18(4), 463-72.

Oxford Advanced English Dictionary. (2014): Oxford: Oxford University Press.

Pollitt, D.F. & Beck, C.T. (2010): *Essentials of Nursing Research: Appraising Evidence for Nursing Practice*. 7th edition. Lippincott: Wolters Kluwer Health.

Perono Cacciafoco, Francesco; Cavallaro, Francesco Paolo (March 2023). *Place Names: Approaches and Perspectives in Toponymy and Toponomastics*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Polit, D & Hungler, B. (2004): *Nursing Research, Principles and Methods*.

Philadelphia: Lippincott William and Wilkins Publishers.

Rahi, S. (2017): Research Design and Methods: A Systematic Review of Research Paradigms, Sampling Issues and Instruments Development. In: *International Journal of Economics & Management Sciences*. 2017, 6(2):1-11.

Room, Adrian (1996:08).An Alphabetical Guide to the Language of Name Studies. Lanham and London: The Scarecrow Press.

Schoonenboom, J & Johnson, R.B. (2017): How to construct a Mixed Methods Research Design. In: *Koln Z Soziol Journal*, (2), 107-131.

Seidman, I (1998): Technique isn't everything, but it is a lot. In *Interviewing as qualitative research: A guide for researchers in education and the social sciences*. New York, NY: Teachers College Press.

Semenya, D.K. (2013): Burial society versus the Church in the Black society of South Africa: A pastoral response. In: *Verbum et Ecclesia* 34(1), Art. #698, 9 pages. [http://dx.doi.org/10.4102/ ve. v34i1.698](http://dx.doi.org/10.4102/ve.v34i1.698).

Shresta, P. (2017): Wener Attribution Theory. In: *Psychestudy*, November 17. 2017. Available at: <https://www.psychestduy.com/social/weiner-attribution-theory>

Singer, R. (2003): „In South Africa, death on the installment plan. In: *The Body*, 28 May, Available at: <http://www.thebody.com>. Accessed on: 02 October 2021

Streubert-Speziale, H.J & Carpenter, D.R. (2003): *Qualitative research in Nursing: Advancing the humanistic imperative*.3ed. Philadelphia: Lippincott.

Tulloch, S. (1993): *Oxford Wordfinder*. Clarendon Press. Transvaal Provincial Library., London.

Weiner, B. (1974): *Achievement motivation and attribution theory*. Morristown: General Learning Press.

Weiner, B. (1980): *Human motivation*. New York: Holt, Rinehart & Winston.

Weiner, B. (2010): *Attribution Theory*. Los Angeles: University of California[^]

Wright, Sarah; O'Brien, Bridget C.; Nimmon, Laura; Law, Marcus; Mylopoulos, Maria (2016). "Research Design Considerations". *Journal of Graduate Medical Education*. **8** (1):97–98.
